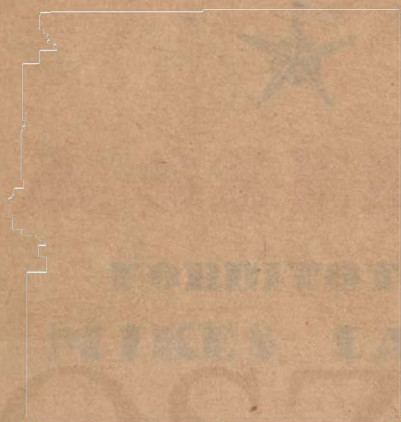

13.774 / 4

OSZK

1895

RECEIVED

OSZK

Chicago, Ill., May 1895

RECEIVED

MAY 18 1895

CHICAGO, ILL.

STRINDBERG
EGY
LÉLEK FEJLŐDÉSE

A SZERZŐ

FORDITOTTA
MIKES LAJOS

DICK MANÓ KIADA'SA
B U D A P E S T
ERZSÉBETKÖRUT 14.

A SZERZŐ

STRINDBERG ÁGOST
EGY LÉLEK FEJLŐDÉSE

IV.

STRINDBERG ÁGOST

EGY LÉLEK FEJLŐDÉSE

A SZERZŐ

A SVÉD EREDETI NEGYEDIK KIADÁSÁBÓL

FORDITOTTA

MIKES LAJOS

BUDAPEST

DICK MANÓ KIADÁSA

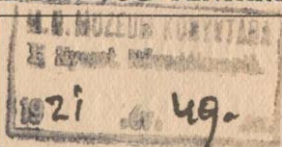
TARTALOM

	Oldal
A FORDÍTÓ BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSE... --- --- ---	5
A SZERZŐ ELŐSZAVA... --- --- ---	9
A SZERZŐ --- --- ---	15
1. A vihar után (1877—1878) --- --- ---	17
2. A robbanás (1879) --- --- ---	29
3. Fönt és lent újra (1881) --- --- ---	46
4. A bosszú (1882) --- --- ---	60
5. Páris. (1882) --- --- ---	66
6. Rousseau (1884) --- --- ---	77
7. A nő és az Új-Svédország (1884—1885) --- ---	94
8. János atheistává lesz (1885) --- --- ---	113
9. Idealizmus és szocializmus (1886) --- --- ---	129
10. A cseléd fia (1886) --- --- ---	158

13.774/4

MINDEN JOG FENTARTVA

A FORDÍTÓ BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSE

Strindberg önéletírásának ez a negyedik kötete két évi megszakítással folytatja a harmadik kötetet. 1875-ről és 1876-ról mindössze ennyit mond benne Strindberg: „A vihar elvonult; de két éven át, 75-ben és 76-ban, úgy dühöngött, mint még soha előbb, János tarka életében. Aktiv szereplője volt egy családi drámának . . . “

Részletesen az önéletírás ötödik kötete, a *Vallomások*, számol be erről a két esztendőről is, amelyben Strindberg első házasságának az előjátéka lezajlott. 1875 májusában ismerkedett meg Strindberg *Siri von Essen*-nel, aki akkor még *Wrangel* báróné volt, és 1877 december 30-ikán vette nőül a nála másfél évvel fiatalabb finn eredetű elvált asszonyt, teljes nevén Sophia Mathilda Elisabeth von Essen-t, Carl Reinhold von Essen kapitánynak és feleségének, Elisabeth Charlotta Indebetou-nak, a leányát. Ez a házasság tíz évig tartott és végül is válással végződött. A tragédiából, amelyet a *Vallomások*-ból ismert meg a világ, ez a kötet úgyszólván semmit sem sejtet. Strindberg eredetileg nem akarta a világ elé tárni életének ezt a nagy válságát. A *szerző* című kötetben, amelyet a svéd közönség számára írt,

noha ez a kötet is első házasságának a tiz esztendejével foglalkozik, családi életéről csak egy-egy odavetett mondatban emlékezik meg, s feleségét és három gyermekét, (két kislányát és egy kisfiát) csak a háttérben szerepelteti elmosódó árnyképek gyanánt. Az igazságot csak 1888-ban írta meg Strindberg, amikor a válás után ellene támadt úgyszólván az egész művelt világ — az egész félrevezetett, megtévesztett közvélemény — felháborodása, úgyhogy kénytelen volt védekezni. És ekkor is francia nyelven írta meg és adta ki védőbeszédét, amely svéd nyelven, Strindberg kívánsága szerint, azóta sem jelent meg.

Az önéletírásnak ezt a negyedik kötetét: *A szerző (Författaren)* címmel 1886-ban írta Strindberg, de miután megírta, félretette és csak 1909-ben adta ki, amikor ő maga is, aki közben átesett élete legnagyobb válásán, az úgynevezett *Inferno-korszakon*, és újra hívő lélekké vált, úgy nézett már a 23 év előtti Strindbergre, mint idegenre. Megírja ezt ő maga is 1909-ből való előszavában, amelyet alább megtalál az olvasó. Ebben az előszóban töredéknek mondja Strindberg ezt a kötetet. Ez igaz is, de csak ha önmagában tekintjük. Az *Egy lélek fejlődése*-nek szerves része ez a kötet is, és nélküle nagyon is hiányos volna a kép, amely a többi kötetből élénk táruul.

Az előszóban felsorolja Strindberg élete főmunkáit korszakok szerint, tájékoztató és bíráló megjegyzéseket fűzve az egyes munkákhoz. Strindberg munkáinak megértését ez a kis előszó éppen ezért nagyon megkönnyíti. A felsorolt munkáknak megtartottam a svéd címét is

az érdeklődő olvasó tájékoztatására, és megjegyzem ehelyütt, hogy az egyes munkák magyar címe még nem mind végleges. Azt tervezem, hogy az önéletírás kötetei után, esetleg a még hátralévő kötetekkel párhuzamosan, lefordítom Strindberg többi munkáját is, első sorban a drámáit és egypár novellás kötetét. Ezeknek a végleges címét csak fordítás közben fogom megállapítani.

Az önéletírásból hátra van még a VI—IX. kötet. Ezek közül az *Inferno*-t 1897-ben, a *Legendák*-at 1898-ban, az *El egymástól!*-t 1902-ben és az *Egyedül*-t 1903-ban írta Strindberg. A megírás rendje szerint tehát ennek a négy kötetnek ilyen sorrendben kellene egymás után következnie. Minthogy azonban a *Vallomások* folytatása az *El egymástól!*, amely Strindberg második házasságát mondja el 1892-től 1894-ig, és csak ezután következik az *Inferno* (1894—1897) és a *Legendák* (1897—1898) kora, majd befejezésül az *Egyedül* (1899—1900), ennél fogva a hátralévő kötetek sorrendjét nem a megírás időpontja, hanem a feldolgozott életszakaszok szerint állapítottam meg véglegesen, és a *Vallomások* után az *El egymástól!*-t illesztettem be a sorozat hatodik kötetéül.

Budapesten, 1920 július végén.

A fordító.

A kilenckötetes önéletírásból megjelent eddig az első öt kötet: *A cseléd fia*, *A forrongás évei*, *A Vörös szobában*, *A szerző* és a *Vallomások*. A hatodik kötet, az: *El egymástól!*, sajtó alatt van és legközelebb szintén megjelenik. A kilenc kötet végleges sorrendje a következő:

EGY LÉLEK FEJLŐDÉSE

- I. A CSELÉD FIA (1849—1867)
- II. A FORRONGÁS ÉVEI (1867—1872)
- III. A VÖRÖS SZOBÁBAN (1872—1875)
- IV. A SZERZŐ (1877—1886)
- V. VALLOMÁSOK (1875—1888)
- VI. EL EGYMÁSTÓL! (1892—1894)
- VII. INFERNO (1894—1897)
- VIII. LEGENDÁK (1897—1898)
- IX. EGYEDÜL (1899—1900)

ELŐSZÓ.

Ez a könyv 1886-ban íródott; azóta kéziratban hevert és csak most jelenik meg nyomtatásban. Így hát a régmúlt idők tartozéka, egyetlen fejlődési fok csupán a szerző életében, rég meghaladt stádium, s mint ilyet kell megítélni is. Nem emlékirat, nem is vallomás; hanem az élet könyvének lezárása vagyis leszámolás volt valaha. De a címe félrevezetheti az olvasót, és hogy a „szerzőt” kellő megvilágításba helyezzem, le kell nyomtatnom ehelyütt a következő emlékeztetőt, amely felsorolja a szerző legfontosabb munkáit, megjelölve azokat a korszakokat is, amelyekben keletkeztek.

A HETVENES ÉVEKBEN

(tehát nem a nyolcvanasakban, ahová főleg *A Vörös szobát* szokták tévesen áthelyezni):

{ RÓMÁBAN (*I Rom*).
{ A KIKÖZÖSÍTETT (*Den Fredlöse*).
{ HERMIONE.
Tanulmányok.

OLOF MESTER (*Mäster Olof*). Mind a két kidolgozás.

DIÁKHISTÓRIÁK (*Fjärdingen och Svartbäcken*).

A VÖRÖS SZOBA. Visszapillantás a hetvenes évekre.

A NYOLCVANAS ÉVEKBEN:

A CÉH TITKA (*Gilletts Hemlighet*). Bevezeti a szerző nyolcvanas éveit.

{ BENGT ÚR FELESÉGE (*Herr Bengts Hustru*).
SZERENCSSÉS PETI VÁNDORLÁSA (*Lycko-Pers Resa*).

Folytatják az előbbi, miután a szerző megint hittel, reménnyel és szeretettel nézi az életet és az embereket.

SVÉD SORSOK (*Svenska Öden*). A romantika stílusában, de a mának tartalmával és szempontjával.

AZ ÚJ BIRODALOM (*Nya Riket*). Az elmúlásra szánt meglévőnek a kritikája.

HOLDKÓROS ÉJSZAKÁK (*Sömnngongarnätter*). Reakció az atheizmus és a leszámazás tana ellen. A vers felszabadítása az akadémiai „ujjakon való skandalás” alól.

HÁZASODJUNK! (*Giftas*). A házasság kérdése helyes megvilágításban. Voltakép: az I. részben a családias, anyás és gyermekes házasság védelme és dicsőítése; a II. részben bírálata.

UTÓPIÁK (*Utopier*). Pozitív javaslatok Saint-Simon szellemében. Közülök a *Leikifurdalás* („*Békenovella*”) című elbeszélésnek állítólag tiszta művészi értéke is van, a többinek ellenben nincs.

- { A HEMSÓIEK (*Hemsöborna*).
 { SZIGETLAKÓK (*Skärkarlslif*; beleértve *A ronöi harangozó-t* is).

Szabadulás a probléma-oldogatástól; tiszta természetleírás és népelet-jellemzés; *l'art pour l'art*, már 1889-ben, tehát a Pepita-merénylet és a Byront utánczó snob-iskola visszatérése előtt.

- { AZ APA (*Fadern*).
 { JULIA KISASSZONY (*Fröken Julie*).
 { A HITELEZŐ (*Fördringsägare*).

Kísérletek a dráma átalakítására korszerű formában. (Az első kísérlet *A kiközösített* volt, „az előadott egyfelvonásos“, amelyet 1872-ben mutatott be a Drámai Színház.) Ez a három darab bekerült a Théâtre Libre, a L'Oeuvre (Páris) és a Freie Bühne (Berlin) műsorába.

KÜNN A TENGEREN (*I Hafsbandet*). Nietzsche filozófiájának hatása; de az egyén tönkremegy az abszolút individualizmusra való törekvésében. Bevezeti a kilencvenes éveket: *Übermensch*.

A KILENCVENES ÉVEKBEN:

A MENNYORSZÁG KULCSAI (*Himmelrikets Nycklar*, 1892). Sötétség, gyász, kétségbeesés; abszolút szkepszis. A cinikus életből.

EGYFELVONÁSOSOK.

Szünet 1898-ig. Külföldi tartózkodások; kémia, *Antibarbarus*; beiratkozik hallgatónak a Sorbonne-ba, hogy használhassa a Laboratoire des Recherches-et a kén analízálására.

- { INFERNO (1898).
- { LEGENDÁK (*Legender*, 1899).
- { ÁDVENT.
- { DAMASZKUS (I-II).

A nagy válság ötvenesztendős korában; forradalmak lelki életében, vándorlások a sivatagban, pusztulás, *Svedenborg: Poklok és Mennyek*. Nem áll a hatása alatt sem *Huysmans: En Route*-jának, sem *Peladan*-nak, akit akkor még nem is ismert, épp úgy, mint az „En Route“-ot sem. Munkái személyes élményeiből fakadtak.

- { BÜNRE BÜN (*Brott och Brott*).
- { WASA GUSZTÁV.
- { A FOLKUNGOK.
- { XIV. ERIK.

Világosság a sötétség után. Új alkotások kora, miután visszanyerte a hitet, reményt és szeretetet — és eltelt sziklaszilárd bizonyossággal.

GUSZTÁV ADOLF = *Bölcs Náthán*.

AZ ÚJ SZÁZADBAN:

HUSVÉT (*Posk*). A szenvedés iskolája.

DAMASZKUS (III.). A vándorlás a pokolban.

HALÁLTÁNC (*Dödsansen*).

HATTYUVÉR (*Svanehvít*).

A RÓZSALEÁNY (*Kronbruden*).

ÁLOMJÁTÉK (*Drömspelet*). Buddhista és őskeresztény dráma.

KRISZTINA.

III. GUSZTÁV.

A WITTENBERGI CSALOGÁNY (*Näktergalen i Wittenberg*). Kibékülés a protestantizmussal, amely a felszabadulást jelentette a pogány Róma alól, és a helyi jelentőségű, északgermán renaissance-szal.

EGYEDÜL (*Ensam*).

A GÓT SZOBÁK (*Götiska Rummen*). Visszapillantás a század végére és bevezetés az új századba.

ÚJ SVÉD SORSOK (*Nya Svenska Öden*). Uralkodó személyek bemutatása.

EL EGYMÁSTÓL! (*Fagervik och Skamsund*). Saját életéből és mások életéből.

SZÓJÁTÉK ÉS MINIATÜRFESTÉS (*Ordalek och Småkonst*). A hexameter *Stjernihjelm* stílusában újra feléled svéd természetleírásokban.

FEKETE LOBOGÓK (*Svarta Fanor*). Leszámolás a le származástan hiveivel és a dekadensekkel és búcsú tőlük.

KÉK KÖNYVEK (*Blo Böcker*). Kommentárok az előbbi és több más munkához.

*

AZ UTOLSÓ LOVAG (*Siste Riddaren*).

A KORMÁNYZÓ (*Riksförestondaren*).

BJÄLBO JARL.

ABU CASEM. Játék gyermekek számára.

A FEKETE KEZTYŰ. Karácsony. Lirai fantázia.

A NAGY ORSZÁGÚT (*Stora Landsvägen*, 1909). Búcsú az élettől és önértékelés.

*

A szerző tehát nem volt még kész ember 1886-ban; talán csak akkor kezdett kialakulni. Ez a könyv ennél fogva csak másodsorban érdekes, amennyiben töredék; és ne felejtse el az olvasó azt sem, hogy több mint húsz évvel ezelőtt íródott. A szerző személye éppoly idegen nekem, mint az olvasónak — és éppoly ellenszenves is. Minthogy ez a személy nincs többé, nem érzek vele semmi közösséget, és minthogy én magam öltem meg őt (1898-ban), azt hiszem, jogom van úgy nézni erre a multra, mint amelyet levezekeltem és mint amely a Nagy Könyvből kitörlődött.

1909 októberében,

a *Wasa Gusztáv, az Álomjáték,*
Az utolsó lovag, stb.

szerzője.

A SZERZŐ

EGY LÉLEK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

(1877—1886)

1.

A VIHAR UTÁN.

(1877—1878)

A vihar elvonult; de két éven át, 75-ben és 76-ban, úgy dühöngött, mint még soha előbb, János tarka életében. Aktiv szereplője volt egy családi drámának, kiadott újra egy lapot, amely megbukott, és éppen most érkezett haza első külföldi útjáról. Egy régebbi ismerőse, aki örökölt és örökségének jó társaságban akart a nyakára hágni, meghívta Jánost, hogy utazzék vele együtt Párisba.

János eleinte el volt ragadtatva az idegen országban, azért, mert ez az ország idegen volt és délibb volt a saját hazájánál. De ott tartózkodása a világ középpontjában, Párisban, sok illúziójától megfosztotta.

Miután látta a Louvre-t és a színházakat, azt kérdezte, mi keresnivalója van ott neki; de azt is érezte, hogy nyugodtabb lett, miután látta, hogy a művészet és az irodalom legtejeje nem is oly magas,

mint ahogy hitte volt. Miután megnézte a Louvre-ban Rafaelt, nagyon nyugtalan lett. Szabad-éőszintén megmondani a véleményét ezekről a porcellánfestményekről, amik sokat veszítenek az értékükből, ha az ember ott látja ugyanabban a teremben Peruginonak, a mesternek, naiv mintaképeit is? Gyakran tűnődött rajta, anélkül, hogy látta volna Rafaelt, már régebben is, mikép válhatott utolérhetetlenné egy olajfestő alig félszázaddal az után, hogy az olajfestéket használni kezdték a technikában. Hiszen ez ellenmond minden fejlődés természetének, és ha minden más előbbre haladt minden más téren, sehogysem tudta megérteni, hogy az olajfestés fejlődése mikép állhatott meg.

És egy este a párisi kávéházban, mikor mersze támadt, óvatosan elkezdte faggatni a művészeket és végül kicsalta belőlük azt a véleményüket, amit általában nyíltan vallottak maguk között, hogy a technika annyira fejlődött Rafael óta, hogy az École des Beaux-Arts növendékei mind erősebbek színben Rafaelnél. Ez természetes is, minthogy legalább harminc új festékanyag került azóta a palettára, és így a színskála gazdagabb lett.

Néhányan azt is megjegyezték, hogy az évszázados tanulmányozás élesebbé tette a látóérzéket; egyikük pedig, aki megpróbált bátortalanul ellenkezni, azt hozta fel, hogy Rafaelt Olaszországban kell látni, nem Párisban; és ebben igaza is volt neki, noha a komoly hívők még mindig a Louvre-ba járnak imádni a *La belle Jardinière*-t. *)

A francia színművészet talán azért nem tetszett Jánosnak, mert ez a művészet a legnemzetibb valamennyi művészet közül, amennyiben a taglejtés és

*) Rafaelnek a Louvre-ban őrzött Madonna-képe.

A fordító.

az arcjáték nem ugyanazt fejezi ki minden országban.

A város egyébként nagy város volt, nagyon is nagy, és október lévén, sötét, nedves és piszkos volt. Sok minden zavarta Jánost: az új szokások, az új nyelv, az új életrend. És János elevenen érezte a kiközösített, a betolakodó idegennek a szerepét, aki nem követelhet semmitsem az idegen országban, úgyszólván közönséges egyszerű jogot sem.

Ennélfogva éppoly szívesen indult hazafelé, mint amily szívesen kelt útra hazulról, és nagyon meg volt elégedve saját hazájával, amikor haza érkezett. A legjavát annak, amit a külföld adhatott, megtalálhatta otthon is, mert beleolvadt már abba, ami hazai volt; ellenben nem adhatta meg neki a külföld — legalább nyomban semmiesetre sem — azt a környezetet, amely saját testi és lelki létének megfelelt.

Más, erősebb kötelékek is húzták hazafelé. Vőlegény volt, bár előreláthatóan még jóideig nem volt módjában házasodnia.

Mikor hazaérkezett, észrevette, hogy az utazás sok új benyomása részben elmosta az utóbbi évek benyomásait, és régebbi fejlődési fokok emlékei kezdtek benne újra fölmerülni. Mintha belseje úgy össze-rázódott volna, hogy az, ami alul volt benne, fölültre került. A szabályos munka hiánya, ami együttjár az utazással a vasúti fülkékben töltött hosszú magános órák alatt, pihenéshez juttatta Jánost. Gondolatai elkezdtek rendeződni, csoportosulni, megpihent agya pedig produktív tevékenység után vágyódott.

Most immár füstbe ment minden reménye, hogy nagy darabját előadják, miután utolszor is visszakapta a Királyi Színházról. S miután az Új Színház

Björnson-nak: „*A csőd*“-jével és „*A szerkesztő*“-jével (1875) utat tört az északi realista drámának, János úgy érezte, hogy az ő ideje tovatűnt. Hiszen ő ugyanezt az álmod akarta megvalósítani a darabjával; most ime megtette ezt helyette más, így tehát ő fölöslegessé vált.

Majd az első keserűség után csendes lemondás következett, amely csaknem fatalista rezignációvá erősült, mikor az Új Színházról is visszakapta a darabját előadatlanul. A Ladugordslandra nyíló padlásablakából látta volt épülni ezt a színházat és minden egyes téglaboltozattal együtt nőtt a reménye. A színház elkészült, a színpadot felavatták, és az alapító fennén hirdette, hogy az új épületbe új svéd drámai művészetnek kell bevonulnia. Az új drámai művészet be is vonult, csak hogy norvég volt. Az erősebb diadalmaskodott, úgy, amint illik is. A svéd mintha végigélte volna már — ragyogón, rohamosan — a maga kultúrkorszakát, s most megjelent az új életre ébredt erőteljesebb szomszéd és élni akarta a saját életét.

Kudarccal végződött egy évvel előbb egy svéd vígjátékkal való próbálkozása is, bárha a mesét 1848-ba helyezte vissza és óvakodott csaknem minden tendenciától. Ez, valamint a sok lebeszélés visszariasztotta őt attól, hogy a színház számára írjon, és most, amikor író-kedve támadt, azt az ötletet adta neki, hogy tegyen kísérletet az elbeszélőformával. Megpróbálkozott már ezzel a műfajjal régebben ujságokban, de nem volt inyére belegyömszölni egy kis képbe egy-egy részletet dús anyagkészletéből és pazarlásnak tartotta felaprózni magát, mert hiszen szüksége lehetett még mind ezekre a színekre legalább egyszer az ismeretlen jövőben.

Éppen ezért most elhatározta, hogy számos

apró képben ugyanazt a témát fogja feldolgozni. A téma magától kínálkozott neki. Nem tudta volna megmondani, miért. Talán azért, mert a legutóbbi évek kínos benyomásai közül visszavitte őt abba a multba, amely nem függött össze semmikép a jelenel. Az író nem maga választja a témáit, de azért válogathat azok közül a témák közül, amelyek már megragadták.

János leült tehát, hogy megírja diákemlékeit, s így született meg a *Diákhistóriák**) című könyve.

Nem az volt a szándéka, hogy visszásságokat leleplezzon, vagy bírálatot mondjon, vagy bosszút álljon, mert most immár egyetlen nagy visszásságnak tartott mindent, és az volt a véleménye, hogy minden rászolgál a bírálatra: az, ami nagy, és az, ami kicsiny, az, ami magas, és az, ami alacsony, az, ami odafönt van, és az, ami odalent van — egyaránt.

Csendes, szenvedélytelen pesszimizmus húzódott meg ezek mögött a könnyed vázlatok mögött. János nem szolgált pártérdeket, nem szimatolta a konjunktúra áramlatait, nem pályázott a többség elismerésére. És különösen érdekes volt, hogy régi demokrata rögeszméje is elpárolgott. Az utóbbi évek tapasztalatai ránevelték őt az igazi emberszeretetre, amely kiterjeszti a maga rokonszenvét az összes társadalmi osztályokra, a legfelsőbbekre is, bárhol talál is boldogtalanokra, akik vergődve vívják a maguk keserves harcát akár nagy, akár kis állásukért.

Látta, hogy keményebb megpróbáltatás lecsülyedni oly helyzetből, amelybe születés és neveltetés lökte bele az embert saját közreműködése

*) A könyv svéd címe: „*Från Fjärdingen och Svartbäcken.*“
A fordító.

nélkül, mint megrekedni valahol odalent, ott, ahol született. Láta, milyen nehéz megvalósítani az egyenlősítés álmát. Ha leszállt vagy lezuhant valaki felülről egy alacsonyabb osztályba, akkor ez az osztály még mélyebbre letaposta, ahelyett, hogy legalább is úgy fogadta volna, mint egyenrangú társat. — Tiporj el, mert különben én tiporlak el! — úgy látszik, ez volt a jelszó. — Kerülj álám vagy kerülj fölém, de magam mellett nem tűrlek meg!

De nemcsak ezek a tapasztalatok, hanem mióta engedelmeskedett a társadalom törvényének és beleilleszkedett a társadalomba, saját személyes tapasztalatai is bizalmatlanná tették Jánost a kopott kabát alatt dobogó nemes szív iránt. Kevélységgel vádolták, mert saját törvényes címét használta, úgy, mintahogy a vádlók is használták a magukét; bosszankodtak rá, mert megmentette a saját csónakát, anélkül, hogy megmenthette volna az övékét is; nem titkolták kárörömüket, mikor Jánosnak rosszul ment a sora. Mind ennek következtében joga volt rá Jánosnak, hogy visszahúzódjék azoknak a társaságától, akiknek nagy részét csak az az érdek fűzte hozzá, hogy az ő révén jutottak elismeréshez és emberi értékhez, s akiknek nagy része le is pottyant, mint a megrepedt kaucsukhólyag, mihelyt János belefáradt abba, hogy fel-fújja őket.

— Miért érintkezzék ellenségekkel, akik rosszakarói neki? — kérdezte János, még pedig teljes joggal!

Csakhogy azok közt, akiket János maga mögött hagyott, sok volt a veszedelmes ellenség, mert jórészüik ott ült még mindig a szerkesztőségben, és később, mikor János visszatért újra demokrata rögeszméjéhez, vagyis beállt újra közéjük, nevetséges módon letorkolták azért a veszedelmes

szimpátiájáért, amellyel a „csöcselék“ iránt viseltetett.

A könyvet minden mellékcél nélkül írta János; arra nem is gondolt, hogy sikert arasson vele vagy nevet szerezzen magának. Névtelenül adta ki a könyvet, és a munka tisztára élvezet volt neki. Ugy írta, mint bukott szerző, akit elcsaptak, s együttérzése bizonyos mértékben azokkal, akiket maga mögött hagyott, sőt az öregekkel is, elárulja lemondó kedélyhangulatát vagy talán fáradtságát a gonddal terhes, csalódott reményekkel telt, viharos élet után.

A kritikákat éppen ezért nagyon nyugodtan olvasta, s minthogy most immár tisztában volt vele, mikép készülnek és kik azok, akik írják, tisztában volt azzal is, mit érnek a kritikák, és lehetséges, hogy éppen ezért le is becsülte a könyv hatását.

Az egyik bíráló úgy üdvözölte, mint tehetséges kezdőt; egy másik a rövid novellák mesterét látta benne; egy harmadik, aki egyik maga mögött hagyott barátja volt, anekdotázónak mondta; egy negyedik, aki személyes jóismerőse volt, zseniális abszint-ivót szimatolt benne, és így tovább.

Ezek a tarka ítéletek megerősítették Jánost abban a véleményében, hogy minden ítélet teljességgel szubjektív, és nem is törődött tovább a dologgal. Visszatért újra könyveihez és kínai tanulmányaihoz, hogy ezen a biztosabb pályán teremtsen jövőt magának, és szabaduljon attól az önhatalmú biróságtól, sőt ha lehet, fölébe is kerekedjék, amely ott terpeszkedett az irodalom fórumán.

Társasága az utolsó esztendő során más lett, mint a *Vörös szobá*-ban volt. A művészek semleges területéről, ahol csak az „érzéki észrevevés“ árnyékvilágában éltek, természettudósok és fiatal orvosok közé sodorta őt a véletlen, a Runa-szövet-

ség*) romjaival együtt. Ennek a szövetségnek a tagjai most mind hazakerültek már Uppsalából és nagyobb részük le is vizsgázott.

Egy fiatal orvosnak a laboratóriumában szoktak találkozni. Itt intézték a kölcsönleszámitolásokat és a váltóaláírásokat és itt határozták el *Hartmann* filozófiájának a lefordítását is. A könyvet ívekre tépték és szétosztották, hogy kiki fordítsa le tisztes-ségesen svéd nyelvre a maga részét, miután nagy ügygyel-bajjal sikerült kiadót szerezniök.

Az év vége felé javul a helyzet: a hivatalt átszervezik, és János rendes fizetést kap. Egyidejűleg szerződtetik arra, hogy írjon művészetről a „*Post-tidning*“-be**) és havi szemlét a „*Finsk Tidskrift*“ számára. Minden jól elrendeződött tehát, és János beléphet immár életének új fejlődési szakába, amennyiben feleségül veszi menyasszonyát.

A megállapodás az volt, hogy János házassága az akkori ideál szerint modern házasság lesz, egyenlő jogokkal és kötelességekkel, kölcsönös személyes és gazdasági szabadsággal. Az asszony, akinek keresete volt a nő munkapiacán,***) maga akarta eltartani magát, János pedig, akinek megvolt a megélhetése a férfi munkapiacán, sajátmagáról akart gondoskodni. Minthogy Jánosnak adóssága volt, először is házassági szerződést kötöttek. Majd kibéreltek három szobát. Az egyiket János rendezte be háló- és dolgozószobának, a másikat a felesége,

*) A *Runa*-szövetség irodalmi társaság volt Uppsalában, amelyet János alapított egyetemi hallgató korában több barátjával. „*A forrongás évei*“-ben a 8. fejezet foglalkozik részletesen ezzel a szövetséggel. A fordító.

**) A *Posttidning* a svéd akadémia lapja. Vesd össze az 51. oldalon lévő jegyzetet. A fordító.

***) Strindberg első felesége színésznő volt. Lásd részletesen a „*Vallomások*“-ban. A fordító.

a harmadik pedig semleges terület volt, vagyis szalon és ebédlő. Gyermekeik persze nem lesznek. Cselédet nem fogadtak és nem főztek otthon, hanem bejárólányt tartottak, aki reggel jött, este elment, és az ételt hazahozatták. Csaknem ideális állapot volt.

Saját otthonában lehetett újra; ha enni akart, nem kellett hazulról elmennie; sohasem volt egyedül, hanem állandóan egy szeretett nő közelében lehetett, mintha régi álmai az otthonról és az anyáról mind megvalósultak volna. Melengető, megnyugtató érzés volt, hogy állandóan van valakije, akire támaszkodhat, akiben megbízhat, aki megérti, mikor panaszkodik. Cselédek, háztartás miatt nincs civódás, és egyikük sem áll a másik fölött.

Csaknem egyensúly volt közöttük, de nem teljesen, mert János bizonyos mértékben adósa volt a feleségének, amennyiben a szalont az asszony szülei házának a romjaiból rendezték be, amiket nemrégiben örökölt elhunyt anyja után. Ódon bútorok voltak a szalonban, az asszony elődeinek arcképei lógtak a falakon, a rámaik fölött koronákkal. János régi barátai nagyon meg is botránkoztak emiatt. János el akarta távolítani a koronákat, de feleségének az volt a véleménye, hogy ez még gyerekesebb dolog volna, mint ha úgy hagynak mindezt, ahogy volt.

Ámde Jánosnak ennek következtében az volt az érzése, hogy beoltották az asszony törzsébe és belépett az asszony családjába, ellenben az asszony nem lépett be az ő családjába, mert János most immár engesztelhetetlenül szakított a saját családjával.

Egyelőre azonban nem igen tépelődött a saját helyzetén, hanem élte az életét az érzések mámorában és állandó munkalázban. Egy esztendőt töltött

el így anélkül, hogy csak gondolt volna is a szépirodalomra. Ekkor történt, hogy egyik barátja elolvasta János nagy darabjának utolsó átdolgozását,*) amely félig vers, félig próza volt egy utójátékkal, amelyben János megformálta a pesszista világfelfogást. Ormuz és Ahriman, vagyis a sötétség és a világosság harcáról szóló őszperzsa mondát használta fel erre a célra. A sötétség és a világosság ebben a mondában a rosszat és a jót jelenti.

A viharos esztendő alatt, amikor János nagy lelki nyomorúságban vergődött, újra kísérteni kezdte őt gyermekkori hite, amely egy gonosz és egy jó hatalom között ingadozott volt, és belevitte őt a dolgok dualista magyarázatába, két isteni hatalom: az Isten és az Ördög segítségével, mint a keresztény tan nevezi őket. De mikor látta, milyen sötét a világ, nem tudta elhinni, hogy az ördög le van már győzve. Másrészt viszont sokkal előbbre jutott már, semhogy hihetett volna oly Istenben, aki személyesen beleavatkozik az emberi élet apró dolgaiba és egyidejűleg harcolni is kénytelen. Ennélfogva a harcolók fölé helyezte az Örökkévalót. Istent meg kellett tartania, noha most már mint megfoghatatlan hatalmat, amelynek mivoltát nem érdemes fürkészni. És bárha el is fogadta Darwinnak azt az immár elterjedt tanát, hogy a fejlődés a szervetlen élethől haladt a szerves élet felé, előre folyton az emberig, ebben a tanban nem talált semmi támasztékot az atheizmusra; ellenkezőleg: a törvényekkel szabályozott fejlődésben erős bizonyítékát látta valamely bölcs törvényhozó létének.

*) Az „*Olof mester*“ című darabról van szó, amelynek eredeti címe „*Hitehagyott*“ volt. Részletesen beszél róla Strindberg: „*A vörös szobában*“, a „*Hitehagyott*“ című második fejezetben.

A darab megjelent most nyomtatásban, és János maga írhatta meg közlenivalóját a darab keletkezéséről, természetesen minden kritikai megjegyzés nélkül. De a darabot teljes némaság fogadta. Azok, akiket ott hagyott az ujságoknál, nem siettek hódolni neki, mint drámai szerzőnek. Végül megszólalt egy ujság és kijelentette, hogy a darab humbug.

Ez volt sok esztendei munkának az egész jutalma. És milyen kínos érzés volt az a tudat, hogy régi pártfogói és barátai, akiknek érdeklődését János úgy tartotta ébren, hogy állandóan éppen ezzel a darabbal biztatta őket, most végül azt olvassák a darabról, hogy humbug. És a két színház igazgatóságának mekkora kő eshetett le a szivéről, mikor most íme írást kaptak arról, hogy nem bántak vele igaztalanul.

János most végkép halott volt. Tíz évvel ezelőtt biztató ígérettel lépett föl; majd úgy járt-kelt, mint akit mellőztek, és játszotta a félreismert tehetség szomorú szerepét. Most kiderült, hogy sohasem volt „kiválasztott“ író, mert akkor még hittek az emberek az esztetikai égi malasztban. A régi ujságíró kollégák osztatlan örömmel kiáltották: — Vége mindennek! — Lehúzták Jánost maguk közé, maguk alá gyűrték, miután felkapaszkodott közülük. A tudomány várából, amíg oda volt bezárkózva, nem tudták kirángatni, most ellenben, amikor kimerészkedett az irodalom nyílt vadászterületére, könnyű volt hajtóvadászatot tartani rá.

Ezidőtájt fődözte fel János *Dickens*-t. Fiatal korában olvasta „*Copperfield Dávid*“-ot, de unalmasnak találta. Később kezébe nyomta neki valaki „*A mi közös ellenségünk*“-et. Megpróbálta elolvasni, de nem tudta. Valósággal képtelen volt összefogni azt, amit olvasott, s mikor végül egy ismerőse ke-

reken kijelentette, hogy Dickens bolond volt, János föllélekzett és eldobta a könyvet.

Most megint utjába került Dickens. Valaki ünnepélyesen megigértette vele, hogy elolvassa „*Copperfield Dávid*”-ot. Elolvasta és el volt ragadtatva. Csendes megnyugvás szállt a szívébe, mint a béke a végigharcolt élet után. Rögtön előfizetője lett egy kölcsönkönyvtárnak, hogy végigolvashassa Dickens valamennyi regényét. De csakhamar látta, hogy a szeretetreméltó szerző, aki könnyes mosollyal szemlélte az elhagyottak sorsát, nagyon keserű is tudott lenni, mikor támadta azt, amit visszaállásnak tartott a társadalmi életben, és ilyenkor sem személyeket, sem tiszteletreméltó dolgokat nem kimélt.

Ebben az esztendőben, mialatt Dickenst olvasta, vágya támadt arra, hogy körülbelül hasonló módon elszánt támadást intézzon az egész társadalom ellen, amellyel sohasem tudott megbékülni, amely azonban mégis számot tartott a becsülésére, csodálatára és munkájára. Eleinte holmi svéd Pickwick-klubra gondolt, de aztán fölmerültek lelkéből saját emlékei. Megpróbálta csoportosítani, keretbe foglalni őket, s miután sokáig forrt az anyag olvasztókemencéjében, végül öntésre készen állt. Azt tervezte, hogy a társadalmat elvonultatja egy modern ember előtt s ez a modern ember a hirlapíró lesz. De külső körülmények megérlelték benne azt az elhatározást, hogy leveti az álarcot. Hallotta, hogy a tenger árja, amelynek mozdulására oly régóta várt, zúgó hullámokat görget a part felé, ahol sok szép hajó szenvedett hajótörést. Csak a horgonyt kellett felvonnia, hogy végül az ő csónaka is — révbe jusson.

2.

A ROBBANÁS.

(1879)

Az 1878-ik esztendő összeomlással végződött, amelyre bizonyára mindenki emlékszik még többé-kevésbé. Részvénytársaságok roppantak össze, régi cégek oszlottak föl; váltóhamisítások, szökések, öngyilkosságok, megőrülések jelezték a jó idő végét, amikor minden ember, minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel, iparkodott annyit megszerezni e világ javaiból, amennyit csak megszerezhetett. A részvénytársasági eszmét, illetve a szövetkezeti elvet tulságos és bizonytalan mértékben alkalmazták, s ez az elv, bárha előmozdította sok közhasznú vállalatnak a keletkezését, személyes felelőtlenséget vitt bele mások vagyonának az igazgatásába, a pénzkezelésben pedig könnyelműségre csábított, amely igazi gasztettekig fajult el.

De nem mindenki volt becsstelen, aki elmerült. Sokan a szélhámosság áldozatai voltak. Általános

hiszékenység kerítette hatalmába az embereket. Túlbecsülték az ország termelőképességét, amennyiben a névleges forgalmi tételeket összecserélték a valódi hozadékkal. Mindenki folyton-folyvást csereberélt; ugyanaz az összeg sok helyütt szerepelt, és ekkép oly aktivákat mutattak ki látszólagosan, amelyek nem voltak meg.

A bizalom megrendült, a hitelt megvonták, és János, akinek régi adósságokat kellett törlesztenie, szorult helyzetbe jutott. Mióta megnősült, pajtásai vele fizettették a közös kölcsönök részleteit, és János végül összeroppant egy jótállási kötelezettség terhe alatt. Minthogy Jánosnak éppúgy, mint a feleségének régimódi felfogása volt a kötelezettségek teljesítéséről, noha házassági szerződésük volt, mégis rendelkezésére bocsátották a hitelezőknek minden vagyoni értéküket s a nagyobb hitelezőknek 60 százalékos egyezséget ajánlottak. A kisebbeket kéz alatt teljes 100 százalékkal kielégítették.

Barátaik kinevették ezt az idealizmust és azt akarták, hogy János 25 százalékot ajánljon föl, vagyis ugyanannyit, amennyit öneki kínáltak az összeomlott nagy bankárok a tőlük szerzett értékpapírokért. De János föltétlenül ragaszkodott ehhez az erőpróbához a régi nagy stílusban, és végül is *mindenkit teljesen* (100 százalékkal) kielégített.

Miután rendeződött a dolog és János hozzájutott újra egy kis nyugalomhoz, leült, hogy megírja regényét, *sine ira et studio*.*) Januárban kezdett hozzá és augusztusban készült el vele. Naponta két órát szentelhetett csak reggel a munkájának; a délelőttöt a könyvtárban töltötte, délután pedig fordított kiadóknak.

*) *Harag és részrehajlás nélkül, vagyis pártatlanul.*
Tacitus közmondássá vált szavai. *A fordító.*

Igy született meg „A Vörös szoba“.*)

Összel meg is jelent a könyv *Voltaire* következő mottójával: „Semmisem oly kellemetlen, mint ha titokban akasztják fel az embert.“ Mit akart János ezzel mondani? Az idézetre a „*Candide*“-ban bukkant rá; de *Voltaire* állítólag másképp mondta eredetileg, még pedig *Rousseau*-ra vonatkoztatva: „Ez a szerény férfiú oly hiú, hogy szívesen végezné az életét akasztófán is, csak rajta legyen a karón a neve.“

Vajjon „A Vörös szoba“ szerzője a saját hiúságát bocsátotta ilyen jámborul közprédára? Aligha! Hiszen akkoriban nem volt már naiv ember. Nem! Bizonyára a maga egész nemzedéke volt az, csalódott reményeivel, amelyet titokban akasztottak s amely most a nyilvános bitófán ki akarta nyujtani a nyelvét a hóhérokra és a felbérelt hurrábasszistákra s talán egy kis beszédet is akart mondani a bitófa létrájáról, egy kis védőbeszédet, amelyet a dobpergés nem némíthatott el.

A beszéd elhangzott, és az emberek odafigyeltek rá. Ez sikert jelentett. A legegyszerűbb taktikai módszer azt parancsolta most az ellenségnek, hogy csökkentse a sikert, és meg is történtek a védelmi intézkedések. Az ellenségnek, minthogy tisztában volt az akkori közönség esztetikai meggyőződésével, volt esze, hogy azt támadja meg, ami önmagában lényegtelen volt: a tehetséget, és a szerzőről egyszerűen megállapították, hogy *Zola*-utánzó. A

*) „A Vörös szoba“ (*Röda Rummet*) Strindbergnek első nagy regénye. Az önéletírás harmadik kötetének a címe: „A Vörös szobában“ (*I Röda Rummet*). Ez utóbbi a valóságot mondja el a Vörös szobáról, amelyben Strindberg bohémtársasága találkozni szokott; a regény, amely hatalmas szatírája a hetvenes évek svéd társadalmi és közéletének, a Vörös szoba miliójét használja fel művészi háttérnek.

A fordító.

szerző azonban, amikor könyvét írta, sajnos, még semmitsem olvasott Zolától, sőt tudni sem tudott semmit ennek az írónak a tevékenységéről és gondolatairól. Olvasni akart hát most valamit Zolától és véletlenül a „*L'Assomoir*” (*Az emberirtó*) került a kezébe, amely éppen akkoriban jelent meg svéd fordításban. Mikor elolvasta a könyvet, megdöbbenette őt a leírás intenzív ereje és az a rettenthetetlenség, amellyel az író a motivumot megragadta. És az volt az érzése, hogy ő immár fölösleges. Megvalósult ime már a regényírás terén is az, amire ő törekedett. Ujra elcsapva, visszatért hát megint a multhoz és beletemetkezett kartográfiai és orientalista tanulmányaiba.

Közben továbbfolytak a védelmi mozgolódások támadásoknak a formájában. János nem vett tudomást ezekről a támadásokról; de különböző apró tűszúrásokat mégis megérzett. Az egyik bíráló, aki könyvárveréseken töltötte el az életét, kereken kijelentette, hogy „*A Vörös szoba*” koholmány, hogy ilyen alakok és ilyen bohém-élet nincs Svédországban. Egy másik, aki hallott valamit a *Vörös szobáról*, kijelentette, hogy az egész regény szemérmetlen valóság. A szépművészeteknek egy tanára, aki mélyére látott a regénynek, megtalálta a két szélsőség között a középárányost és azt vetette a szerző szemére, hogy elrontotta az alakokat, mert hamis álarcokat rakott rájuk.

Ez a szemrehányás helyes volt; de hát János emberségesen járt el és nem akart magánszemélyeket kipellengérezni. Igaza volt neki ennélfogva akkor is, amikor egy barátja előtt azt állította, hogy megmutathatja az alakok fényképeit, és igaza volt akkor is, amikor kijelentette, hogy nem fotografált. A regény költészet is volt és valóság is, más szóval a valóság költői rajza volt, vagyis realizmus.

Hogy mennyi volt az, amit a szerző átformált, azt csak ő maga tudta; de sokkal több volt, mint általában hitték, mert akkor még megvolt az a tehetsége, hogy fantáziája segítségével alakokat és jeleneteket varázsoljon elő. Így például Falk Miklós nagykereskedő költött alak; az Österlong-utcai tivornya, amelyről oly sok szó esett, a szoba díszítésével és az egész jelenettel együtt, teljesen a szerző kitalálása. A temetésről az Uj-temetőben mindössze egypár szót hallott. A Fehérhegyet soha nem látta, sőt jóformán azt sem igen tudta, merre van. A „Szürke Sapka“*) szerkesztője sokakhoz hasonlított, de senkisé is volt határozottan. Hogy olyan kiadó, mint Smitt, nem volt Stockholmban, bárki könnyen ellenőrizhette, mert mindössze tizegynéhány kiadó volt. Skóre lelkész papírmásé-váz volt, minden elképzelhető csontgyűjteményből összetákolva, úgyhogy részei voltaképp nem is függetek össze kellő módon.

De az ellenség legközelebbi taktikai mozdulata nagyon helyesen az volt, hogy egyrészt kitöltötte saját bosszúját az állítólagos modelleken, másrészt pedig a szerző ellen uszította őket. Ez jó sakkhúzás volt.

Epés volt a könyv? Nem! Csendes szkeptikus nyugalom jellemez a könyvben is minden leírást, és ahol kidomborodik a karikatúra, ez is csak enyhítően hat. Így például, a hivatal túlzott rajza legfőlebb mulatságos csak, és éppen ezért kedélyesen beszélgethettek róla abban a hivatalban is, ahol a szerző töltötte napjait. Sőt mi több, még kirívóbb dolgokat is közöltek a szerzővel, például azt, hogy

*) A „Szürke Sapka“ egy konzervatív lapnak a címe „A Vörös szoba“ című regényben. Ellenlábasa a „Piros Sípka“ című radikális lap.

A fordító.

ebben és ebben a hivatalban, ahol a hír forrása dolgozott, pálinkásbutykosokat őriztek az irattáros szekrényében. Ha már most a szerző felhasznált volna efféle, önmagában véve ártatlan részletet is, ami csak annyit jelent, hogy a hivatalnokok kénytelenek voltak kocsma helyett a hivatali helyiségben meginni a tízórai pálinkájukat, — hát akkor csúf és igaztalan árnyékot vetett volna egy egész testületre. Ki is hagyta hát ezt a részletet és csak ártatlanabb dolgokat használt föl, amelyek azonban lényegükben szintén teljesen földték a valóságot. Ha tudták volna az emberek, mennyi mindent és mennyivel borsosabb dolgokat kellett a szerzőnek kihagynia, sohse fogták volna fölön ezért az ügyért.

A könyv hatásának titka abban rejlett, hogy a szerző a nagy mértéket alkalmazta az élet apró dolgaira. Milyen vigasztalás volt a kisemberek, a szerencsétlenül jártak, a hajsztoltak számára, mikor látták, hogy mindaz, amit tiszteltek és aminek az elérésére hiába törekedtek, csak por és hamu volt!

Hiszen ez éppoly jó volt, mint a kereszténység, azzal a különbséggel, hogy a pesszimizmus nem tette boldogtalanokká az embereket, amennyiben nem áltatta őket új hiú reményekkel, amiknek össze kellett omlani.

János annyira kiábrándult minden illuzióból, hogy még a kor divatos kérdései sem szédíthették meg. Bárha ő maga, új házasember léte, a legnagyobb fokú szerelmi mámor idejét élte, tisztában volt mégis a házasság való mivoltával, amely hozzájuttatja a nőt ahhoz, amit kívánt: a *femme entretenue**) szerepéhez. Ő maga saját házasságában megoldotta a nő önálló helyzetének a kérdését, amennyiben felesége elhelyezkedett a nő munka-

*) Kitartott nő.

A fordító.

piacán és gondoskodott sajátmagáról, anélkül, hogy betört volna a férfi munkapiacára. De János akkor még nem jutott el tovább a tapasztalás útján és ennélfogva nem látta még egyrészt azt, hogy ez a helyzet könnyen tarthatatlanná lehet, másrészt pedig azt, hogy az efféle kapcsolat nem igazi házasság. Ezúttal figyelmezteti először a nős férfiakat arra a ravasz kísérletre, amely a férjes asszonyok birtokjoga révén teljes gazdasági rabszolgaságba igyekszik sülyeszteni a családfenntartót.

A szerelem való mivoltára vonatkozólag azonban, úgy látszik, boldog önámításban él még. Ez könnyen érthető; hiszen csak nemrég látta, hogy a szerelem erőszakos megnyilatkozása oly viharokat idézett föl, amelyekben ő maga is csaknem hajótörést szenvedett. A szerelem még megmagyarázhatatlan természeti hatalom, amely kötelékeket tép össze, amely a gyávát hőssé teszi és a becsületes embert kevésbé lelkiismeretessé, összetöri a szívet, a bátrát földre teperi, a gyöngét talpra állítja.

Mint kései romantikus és kultúrember, nem tulajdoníthatott egy nyers természeti erőnek ekkora hatalmat a művelt társadalomban, s ennélfogva egyelőre csodálkozásnak és imádásnak a rabja még.

Ellenben nem téveszti meg őt a degeneráltak beteges szimpáthiája a prostituált nő iránt. Hosszú tapasztalása révén, amelyet megerősített részben egy angol orvosnak (Lewis-nak) akkoriban megjelent könyve is: „*A társadalomtan vázlata*”, — tisztában volt vele, hogy a prostitúció természetes kiválasztásnak a következménye. Sok, hosszú éjszakán át beszélgetett ezekkel a nőkkel, de sohasem talált közöttük egyetlen szentimentálisat sem, egy olyat sem, aki boldogtalannak érezte magát. A Magdolna-Otthon jelentéseiből megtudta azt is, hogy csaknem valamennyi ilyen nő, akit más pályára

akartak téríteni, örömmel tért vissza a foglalkozásához. És ezek közül egyik sem okolhatta a szegénységet, mert hiszen az Otthon eltartotta és oltalmazta őket. Azok közül, akikkel ő maga találkozott, a legtöbb egészen egyszerűen cseléd lány volt, aki kisasszony akart lenni és nem akart dolgozni. Nem egy pénzt rakott félre és később mint férjes asszony bukkant föl újra; mások viszont eldorbézolták a keresetüket.

Jánost most szívtelenséggel vádolták meg azért, mert tapasztalatait ilyen őszintén feltárta. Nem is fájt a szíve azokért, akik nem voltak elégedetlenek a sorsukkal.

A prostitúció kérdését elsősorban azért tárgyalta ennyire elfogulatlanul, mert a prostitúció megszüntetésére alakult szövetség akkoriban kezdett nagy hűhóval szerepelni. Azok közül a társaságok közül, amelyeket nők alapítottak, egyiknek sem volt ennyire zavaros a programja és egyiknek sem sikerült ennyire rosszul eltitkolni igazi szándékait, mint ennek a szövetségnek.

Megszüntetni a prostitúciót? Mit jelent ez? Megakadályozni a nőknek egy egész osztályát abban, hogy áruba ne bocsássa magát. Milyen eszközökkel? Az orvosi vizsgálat eltörlésével! De hiszen ez csak megkönnyítené a mesterséget; már pedig éppen a mesterség űzését igyekeztek meggátolni! Mit akartak hát? Mi volt a szándékuk?

Ez a mozgalom valószínűleg annak jele volt, hogy a nő tudatára ébredt annak, hogy a rosszabb részt választotta, s most el akarta rejteni szégyenérzetét és a férfira akarta tolni a hibát. Így kezdődött meg azoknak a férfiaknak az üldözése, akik ősi szokás szerint megkérdezték az utcán a gyanús hölgyektől, hogy csatlakozhatnak-e hozzájuk. Sok becsületes férfinak tette tönkre a pályáját ez az

álnok eljárás; a visszaélés, úgy, mint Angliában, merő spekulációvá fajult el, s nem legkevésbé szenvedték meg a dolgot maguk a prostituáltak.

A munkáskérdésben tartózkodó álláspontot foglalt el a szerző, amelyet a valódi szabadelvűiek gyanúsának mondtak. Mint elégedetlenekkel, rokonszenvezett a munkásokkal; de mint szegényekkel, mint egyedüli szegényekkel, nem lehetett teljesen velők, mert hiszen más társadalmi osztályokban vannak sokkal szegényebbek is. Láta azt is, hogy a munkásegyesületek vezetőemberei, mihelyt feljutottak a magasba, nyomban elégedettekkel váltak, sőt támogatták a konzervatív tábornokot és ott forgolódtak hajbókolva királyi személyek körül is, viszont másfelől felhasználatták magukat, mint választótőtestületet, és vallási kérdésekben reakciósabbak voltak a reakciósoknál.

Minthogy a szerző akkor még nem tanulmányozta a munkáskérdést, nem is mondott határozott véleményt, hanem azzal az ígérettel végzi a könyvét, hogy meg fogja vizsgálni ezt a kérdést.

Volt a könyvben a többi között egy fölfedezés a lelkiélet nehezen kikutatható területén is. A szerző megfigyelte, hogy egyforma műveltségű embereknek egyformák az ítéletei ugyanazokról a dolgokról, és hogy ezek az ítéletek a korral vagy a nemzedékkel együtt változnak. Ezért aztán mások gondolatait olvastatja a hősével, és nyilatkozatokat, ítéleteket, bírálatokat sajtolt ki mások agyvelejéből, úgy, mintha légnymósos távirókészüléken dolgozna. Észrevette az átlagember automatizmusát, vagyis akarata nélkül való agytevékenységét, bárha ezt a megfigyelését akkor még nem is tudta megformulálni.

De minthogy ily módon belátta az ítélet viszonylagos érvénytelenségét, nem olvasta többé a saját munkáiról írt kritikákat.

— Nem törődöm vele, mit gondol Pettersson úr az írásaimról, — mondta János. — Tudom előre, mit kénytelen gondolni a saját álláspontjából, és ha nem tudnám, hát akkor kiszámíthatnám. Egyébként, Pettersson úr még a régi rőfmértékkel jön, míg mi már az új métermértéket használjuk!

Szó, ami szó: János bezárkozott otthonába a maga tanulmányaival és nem gondolt sem sikerre, sem az íróskodás folytatására.

— Elmondtam a mondanivalómat; ezidőszerint nincs több hozzátennivalóm.

Aztán meg, Zola olvasása azt az érzést váltotta ki belőle, hogy ő maga immár teljességgel fölösleges.

— Hiszen megvan már nyomtatásban, — mondogatta, — mért írjam meg hát még egyszer ugyanazt? . . .

Ezidőtájt oly esemény történik, amely forduló-pontot jelent János életében és azt jelent szükség-kép minden egészséges emberében: két évi házasság után arról volt szó, hogy apa lesz. Eleinte visszadöbrent ettől a bizonyosságtól. Mit fog csinálni, ha gyereke lesz, hogyan fog gondoskodni róla, és mi lesz most immár azzal az ideális házassággal, amelyről álmodozott volt? De csakhamar hozzászokott a gondolathoz, s a gyermek, aki még meg sem született, nemsokára személyes ismerőssé lett, kedves vendéggé, akit nem győztek várni, és akinek jövőjeért János küzdeni akart.

Felesége, aki eddigelé pajtása volt, most mint anya egészen más értéket jelentett János számára, és kapcsolatukból eltűnt az, ami nem volt szép benne és ami kezdett máris érezhetővé válni. Valami magasztos, nagy közös érdek megneemesítette, bensőbbé tette ezt a kapcsolatot, és szunnyadó erőket tevékenységre ébresztett bennök.

A várakozásnak ez az ideje szebb volt a vőle-

génység idejénél és a mézesheteknél, s az az idő, amikor a gyermek megérkezett, legszebb ideje volt János életének.

Mikor karján ringatta újszülött leánykáját, érezte, hogy a lélek csak akkor válhat halhatatlanná, ha átköltözik egy ifjabb testbe, és hogy gyermek nélkül az élet ragadozó állat, amely csak mások életét pusztítja, anélkül, hogy sajátmagát felfaltná. De feltámadt benne az a különös érzés is, hogy ő maga immár elvirágzott és magzásnak indult. Gyermekké vált újra a gyermekében, de emellett mintha egyúttal meg is öregedett volna. El volt csapva és ott volt immár utódja is a házban.

A megöregedésnek ez az érzése megnyilatkozott hamarosan írói munkásságában is; oda akarta adni, el akarta ajándékozni, fel akarta áldozni sajátmagát, lelke egész fölszerelését át akarta ruházni a többiekre. Hogy megörvendeztesse az anyát, aki kezdett immár nyugtalankodni egyrészt saját pályája, másrészt a gyermek jövője miatt, darabot írt, amelyben szerephez juttatta őt. A témát, amelynek nem volt cselekvénye, régóta hevertette már. Voltakép egy idill volt az egész, amelyet azonban egyrészt akaratlanul is megfestett multja némely emlékének a színeivel, másrészt pedig valamelyest a kor levegőben úszó gondolatainak az oxigénjével telített.

„A *céh titká*“-ban*) a hitet dicsőíti János, mint

*) *A céh titka* (svédül: *Gillets Hemlighet*) négyfelvonásos színmű, amelyet Strindberg 1879-ben írt. A darabot a stockholmi Drámai Színház 1880 májusában mutatta be. Margitot, a fő női szerepet, Strindberg felesége játszotta a darabban. A darab megbukott. Minderről részletesebben megemlékezik Strindberg az önéletírás ötödik kötetében, a „*Vallomások*“-ban (a harmadik rész 5. fejezetében és az *Epilógusban*).

az élet hajtóerejét, és a kereszt régi jelében, a gót templom keresztformájában, szimbolizálja.

A gyermek születésével egyidejűleg feltámadt ugyanis Jánosban újra az az érzés, hogy az életnek relativ az értéke az egyén szempontjából, vagyis akkor értékes csak számára az élet, ha jól megy a dolga, s a gyermek jövője arra figyelmeztette őt, hogy dolgozzék a jövő érdekében, hogy gyermekének és gyermeke kortársainak valamikor jobb dolga legyen, mint volt öneki és a saját kortársainak.

A nőről való felfogása észrevehetően és előnyösen megváltozott. Nagyon helyesen belátja immár, hogy a nőnek egyetlen, nagy értéke az, hogy anya. Minden más téren fölösleges a nő, mert a férfi minden egyébhez jobban ért a nőnél és megvan minden egyébhez bőven az ereje is. Így aztán az a típus, amelyet az igazi nőről fest darabjában, mintaszerű. Azt a csúf amazon-ideált, amellyel a kor beteges áramlata szédítette meg, sutba vetette, hogy később kísérletezés céljából újra elővegye majd és levonja belőle a képtelenségét bizonyító következményeket.

Volt emellett a darabban egy új gondolat is (Darwin műhelyéből), hogy az egyén beleolvad a fajba és a fajban él önálló életet, továbbá néhány utalás a degenerációra, amennyiben a fiú öröklí apjának az állását, anélkül, hogy örökölné apjának lopott érdemeit is, stb.

Minthogy az emberek nem azért járnak színházba, hogy ott filozófiát hallgassanak, a darab kimúlt, halkán és csendesen, úgy, ahogy jött; de miközben elföldelték, néhány öreg nem győzte magasztalni: van a darabban valami nagy szépség, mondogatták, és „*A Vörös szoba*” rettenetes szerzője ígéretet tesz benne, hogy megjavul, hiszen a bolond szerepében bocsánatot kért, ha talán nagyon is keményen vagdalkozott.

Az igazi szabadelvűek morogtak és a Svéd Akadémiát emlegették. Sehogysem értették, mért támadta János a kételyt és mért ajánlotta a hitet. Azt persze nem tudták, hogy János ezzel a darabbal ki akarta írni sajátmagából a kételyt, minthogy akadályozta boldogulását, és a szükség arra kényszerítette őt, hogy kitartson bizonyos program mellett, amint mondani szokták, vagyis ragaszkodjék bizonyos alkalmi véleményhez, amelyről azonban tudta, hogy másnap úgy fogják üdvözölni, mint abszolút okosságot.

A darabnak mindazáltal oly hatása volt, amelyre a szerző egyáltalán nem is gondolt előre: balzsamot csepegtetett a sebekre, amiket *A Vörös szoba* ütött, és azok, akik már boldogultak az életben, irodalmi sikernek kiáltották ki a regényt. Lehet különben, hogy valóban az is volt, bárha a szerzőnek nem is volt róla tiszta fogalma, mert társasága olyan emberekből állt, akik nem igen szoktak egymásnak bókolni.

Miközben elült a lárma, János annak a nagy művelődéstörténeti anyagnak a rendezésével foglalkozott, amelyet azóta gyűjtött össze, amióta a könyvtárban dolgozott. Akkoriban több munka jelent meg, amely Európa fővárosainak hajdani életével foglalkozott. E munkák benyomása alatt fogant meg Jánosban *A régi Stockholm* terve. Altató hatással volt rá a régi időbe való elmélyedés, és a megöregedésnek említett érzése munkaközben annyira erőt vett rajta, hogy valósággal úgy érezte, mintha gyermekének mesélne a régi jó időkről. És amikor visszatekintett keserves multjába, optikai csalódás folytán távolinak látta az egész sötét multat, míg a kép előterében a jelen mintha csupa fény, reménykedés és szeretet lett volna. Ez az illúzió, hogy harmincéves korában immár megöregedett, annyira el-

hatalmasodott rajta, hogy a munka számára, amelyen dolgozott, gyermekkorából való tárgyakat is megrajzoltatott régiségek gyanánt, amiket persze korrektúra közben ki kellett hagynia, mert nagyon is új dolgok voltak.

Mire elkészült a munka tervezetével és az első füzet felét meg is írta, kimerült és belebetegedett a megerőltetésbe, úgyhogy kénytelen volt egy munkatársat szerződtetni maga mellé. Így aztán két év telt el, amíg *A régi Stockholm* füzetei szép lassan megjelentek; de az utolsó füzet megjelenése előtt János már új harcba vetette bele magát.*)

János, mialatt a régi idők életének tanulmányozásába merült bele, saját korának mozgalmaitól egy kicsit elmaradt. Hallott ugyan valami lármát, de nem igen törődött vele. Így eljutott hozzá is a híre annak az uppsalai diáknak, aki nyilvánosan azt hirdette, hogy a szegényebb néposztálynak önként kell korlátoznia a szaporodását. Minthogy *Bergstedt* a „*Samtiden*”-ben („*Jelenkor*”) már néhány évvel azelőtt tárgyalta ugyanazt a kérdést és tanulmánya nyomán polémia is támadt, amelynek során gyalázatosan bántak a szép műveltségű férfival, János, aki nemrég olvasta *A társadalomtan vázlatát*-t is, amely ezt a témát kimerítette, ad acta tette az egész vitát.

A láрма, amely *A Vörös szoba* nyomán támadt,

*) *Bibliografiai jegyzet:* *A régi Stockholm*-ből *Strindberg* maga írta meg a következő fejezeteket: Séta Stockholmban 1730 táján; Karácsonyi és husvétii ünnepek; Utcai zene és népies mulatságok; Gyermekek és ifjak; Céhek, testületek, társulatok; Slang és jargon; Mondák és babonák; Növényvilág és állatvilág. Résztvevett a következő fejezetek megírásában: Ingyen szórakozások; Járványok; Az utca nevezetességei; Rendi társulatok és klubok; Közlekedés; Rendőrség. — A könyv 222 illusztrációja közül *Strindberg* szerzett meg 193 darabot. *Strindberg jegyzete.*

még alig csendesedett el, amikor újabb lárma támadt a *Babaothton**) körül. János nem ment el a színházba és elolvasni sem akarta a darabot, mert félt az erős irodalmi benyomásoktól. Tudta ugyanis, hogy az íróember utólag könnyen összekeveri azt, amit olvasott, azzal, amit átélt. Annyit tudott csak, hogy a darab a válást védelmezi, s ez ellen természetesen nem volt neki kifogása. De ha tudta volna, milyen föltételekről van szó a darabban, talán nyomban felháborodott volna. A *Babaothton*-t azonban csak két esztendő múlva olvasta el.

Mi volt a *Babaothton*? Talán egészen egyszerűen az a fölfedezés, hogy a nő erkölcsileg és szellemileg alsóbbrendű a férfinál. Ez rendben volt, csak-hogy a hibát rátolták a férfira, amennyiben a kutatás akkori álláspontja szerint azt hitték, hogy a férfi elnyomta a nőt. Később azután kiderült, hogy ez tévedés.

A fölfedezésnek újabb tévedés lett a következménye; azt képzelték ugyanis, hogy a nőt föl lehet emelni a férfi színvonalára, ha ugyanolyan nevelésben részesítik. A nőnevelést voltaképp olyan irányban kellett volna reformálni, hogy neveljenek a nőből feleséget, anyát, dajkát és gazdasszonyt, hogy a férfi ne legyen kénytelen rábízni házáat, anyagi jólétét, gyermekei nevelését félművelt, érettségizett vagy nem érettségizett bábukra. De hát a mozgalom megindult immár, s a nő, akit meg kellett volna fenyíteni, mert lelkiismeretlenül teljesíti házi kötelességeit, mártírrá lett, és minden ifiú megsiratta Nóra szomorú életsorsát.

A darabot, amely éppoly beteg, mint a szerzője, eleinte hallgatással fogadták, amíg a hölgyek és az

*) Ibsen darabja, amelyet nálunk Reviczky Gyula fordítása révén *Nóra* címen ismernek.

A fordító.

ifjúrak félre nem verték a harangot. Az életerős, realista, egy csöppet sem érzelmős Berlinben ki-nevették. De Északon oly ügyesen és buzgón dolgoztak az érdekében, hogy sikert aratott, sőt a világosan látó *Brandes* Györgyöt is megtévesztette. Tudatos vagy öntudatlan nemi ösztönök hatása alatt lassan-lassan Nórát, a házi zsarnokot és hamisítót, fölmentették, Helmert pedig, a szerető szívű, becsületes férfit, elítélték. És a szinpadí lámpasor fénye meg a színésznő elkápráztatta a világos logika mindkét szemét. És megjelent utólag a kékharisnyák hosszú csapata és leveshez való csontot gyűjtött a nagy férfimészárlás után.

(Erre a kérdésre később visszatérünk még.)

A *Vörös szoba* megjelenésével egyidejűleg vonult be Svédországba a revolverajtó. Lehet, hogy a jövő tanulmányt ír majd arról, milyen hatása volt az Amerikából hazatérő kivándorlóknak a svéd kultúréletre. A szabadság, amely Amerikában egyeduralkodókat váltogató anarchista zsarnoksággá fajult el, nem volt ingyére a svéd kivándorlóknak, akiket az európai középkorra és lovagkorra támaszkodó másfajta történeti fejlődés eredményeként nagyon is átítattak a gyöngébb jogáról alkotott fogalmak.

Fáradtságosnak érezték Amerikában a küzdelmet az elhelyezkedésért, de eltanulták a módszert: Szolgálj ki tenmagad, itt nincs, aki meghívjon! — és elfogadták a jelszót: — Ronts közéjük bátran, akkor megijednek!

Mikor visszatértek csüggedt honfitársaik közé, természetesen győzniök kellett. Egy ilyen hazatért kivándorlóknak sikerült egyidőre rémuralma alá hajtani az egész közönséget. Ez az ember állítólag azzal kezdte pályafutását, hogy beállt hivatalos zsarolónak egy bizonyos ujságához, ahol az volt a dolga, hogy azoktól a bűnösöktől, akik csendháborítás vagy

részegeskedés vétsége miatt összeütközésbe kerültek a rendőrséggel, egy csomó pénzt zsaroljon ki azért, hogy a nevüket nem írja ki az ujságban; ezt az ígéretet azonban nem is mindig váltotta be. Krónikásnak olyan valakit vett maga mellé, akit János még ujságírókorából ismert s akit kollégái nyiltan „gazfickó”-nak kereszteltek el. Az ujság franciás szenzációk és botrányok keveréke volt korszerű szenteskedéssel, színházi pletykákkal és ármánykodásokkal, és titokban egy banküzletnek a zsoldjában állt. Aki azt akarta, hogy az ujság megdicsérje, annak vagy meg kellett fizetnie a revolverezőt vagy el kellett járnia a társaságába; ez persze egy csöppet sem volt csábító, mert az illető kiterjesztette rémuralmát a vendéglősökre és a fogadósokra is, akiknél ott hagyta a számláját fizetetlenül.

A közönség elképedt ennek az embernek a hihetetlen vakmerőségén; eleinte nevettek rajta, de végül beadták a derekukat s megfizették és felhasználták azt, aki hajlandó volt felhasználtatni magát mindenre a világon.

A példa hódított, s a nyolcvanas évek elején a svéd sajtó fejlődésének új korszakába lépett. A konzervatívok kisajátították a módszert a maguk számára is, úgyhogy a revolveresajtó nyomában megjelent az élődi sajtó is.

3.

FÖNT ÉS LENT UJRA.

(1881)

Azt ne higgye senki, hogy az írott történelem olyannak festi a multat, amilyen valóban volt, mert hiszen senkisé is tudja pontosan, hogy milyen volt a mult. Az úgynevezett objektív kutatók tanulmányozzák az okiratokat és ezek alapján referálnak; csak hogy az elkallódott okiratokról (a papír és a pergament mulékony anyag), valamint az eltüntett okiratokról, amelyek talán más világításba helyeznék a dolgot, természetesen nem referálhatnak.

A legmegbízhatóbb okiratok közé sorolták mindenkor — elég furcsa, hogy még manapság is — a sajátkezüleg írt leveleket. Ő maga írta így, mondják, és ezzel be van bizonyítva a dolog, de csak akkor, ha a levél a bíró elfogult véleményének megfelelően nyilatkozik; ha ellenben szabadon beszél, akkor félreleteszik vagy hazugnak tekintik. No már

most, az együttélő emberek lelkében kénytelen-kelletlen megvan a törekvés az alkalmazkodásra, hiszen nélkülül lehetetlen volna az együttélés. Amikor az egyik emberrel beszélünk, ehhez simulunk egy kicsit, amikor a másikkal beszélünk, annak a kedvéért teszünk egy kis engedményt. Ha nem ezt tennők, hanem kimondanánk mindent, amit gondolunk, akkor a beszélgetés azzal végződne, hogy az emberek egymás arcába köpnének és faképnél hagynák egymást mindörökre.

Ezeknek a kénytelen alkalmazkodásoknak köszönheti az ember azt a hírét, hogy álnok, és elég, ha jelen vagyunk két jóbarát szakításánál, amelyet egy harmadiknak a pletykája okoz, hogy meghalljuk, mennyire változatos lehet az ítélete ugyanannak a személynek ugyanarról a dologról.

Levélírás közben, amikor óvatosabbaknak kell lennünk, még határozottabban megnyilatkozik ez a törekvés az alkalmazkodásra. Amit megmondhatunk az egyiknek, azt nem mondjuk meg a másinak; a harmadikhoz le kell ereszkednünk, hogy megértsen; a negyediknél lábujjhegyre kell emelkednünk, hogy megmutassuk, hogy fölérünk hozzá; az ötödik előtt viszont le kell térdelnünk, hogy kegyelemért kolduljunk.

Egy újabb pszichológus még azt is fölfedezte, hogy a levélíró keze írása öntudatlanul alkalmazkodik annak a keze írásához, akinek ír, főként, ha szorgalmasan levelez valakivel.

A levelek tehát közepes értékű történeti okiratok. Nagyobb tekintélyű okiratok a törvények és hirdetmények. Csakhogy a törvényeknek az a hibája, hogy vagy csak valami szokás erőszakolja ki őket, vagy pedig elavulnak és nem alkalmazhatók többé, mikor új szokás alakul ki. A törvény tehát nem jelzi pontosan a néplélek színvonalát valamely

korszakban, hanem gyakran vagy föléje vagy alája mutat. A kormány intézkedéseit vagy összegyűjtött rendeleteit tekintik úgyszólván a legmegbízhatóbb okiratoknak; de ezek vagy csak a kormányzó személyek akaratát fejezik ki, vagy az államnak idegen hatalmakkal való külső kapcsolataira vagy a terület történetére vonatkoznak, és csak ritkán érintik a belsőbb és mélyebb vonatkozásokat a nemzet életében, úgyhogy nem is forrásai csak az állam történetének.

Objektív történetírásról ennél fogva szó sem lehet, főként már azért sem, mert nincs oly objektív személy, akinek megértésén átszűrődhetnének a külső események anélkül, hogy meg ne fesse őket az egyénnek vagy a kornak felfogásmódja. A történet ennél fogva csak annak a korszaknak a története, amelyben íródott. Manapság azonban azokat a történetírókat tisztelik meg az objektív jelzővel, akik saját koruk átlagos felfogása szerint írtak és így nem tértek el attól a normális felfogástól, amelyet a többség alkot magának valamely elmúlt korszakról.

A hetvenes évek vége felé megindult egy új svéd történelemnek a kiadása, amelyet úgy ismernek, mint *Linnström történelmét*. Meglehetősen sajátos dolog, hogy ez a munka a kiadó nevét viselte és viseli még ma is. A kiadói kezdeményezés nem volt szokatlan dolog, nem csökkentette a munka értékét és nem is befolyásolta a munka mivoltát, legföljebb a munka előnyére, amennyiben az illusztrációkba annyi munkát és költséget fektettek bele, amennyi a szerzőktől soha sem telhetett volna.

Létrejött akkoriban egy hasonló irányú másik vállalkozás is, még pedig szintén kiadói kezdeményezésre. A régi *Stockholm* szerzőjéhez, aki művelődéstörténeti kutatónak bizonyult, kérdést intéztek, vajjon nem írna-e *Scherr: Germániá-jának* a min-

tájára egy népszerű svéd kultúrtörténelmet. A gondolat tetszett a szerzőnek, aki azonban kikötötte magának azt a szabadságot, hogy eltérhessen Scherr szalonmunkájától, amely a német hazafiasságból fakadt az 1870. évi háború után. A kiadó elfogadta a szerző kikötését, és a vállalkozás megindult. Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző az előkészítő tanulmányokat maga végezte a könyvtár gyűjteményeiben, sőt levéltárakban is kutatott és talált is sok mindent, amit mások nem használtak fel, nem azért, mintha értéktelen anyag lett volna, hanem azért, mert saját szempontjukból nem volt rá szükségük. Nagyon is rátermett tehát a föladatra, mert hiszen csak népszerű munka írására vállalkozott, s az ilyen munkáktól rendszerint annyit várnak csak, hogy felületesen felhasználják azt az anyagot, amit mások gyűjtöttek.

János néhány hónapot arra fordított, hogy áttekintést szerezzen az anyagról és összegyűjtse szobájában az összes forrásmunkákat, amikre szüksége volt. Majd rendezni kellett az anyagot elvi alapon, korszerű megvilágításba kellett helyezni, összefüggővé tenni, mint valamely fejlődési láncolatnak a szemeit. Az észszerű összefüggés keresése közben nehézségek tornyosulnak a szerző elé, és bomlasztó, zavaró kétely szállja meg, vajjon van-e egyáltalán észszerű összefüggés a dolgokban. Volt-e és van-e ilyesmi a történelemben, noha ő nem is látja? — vetette föl a kérdést magában. Talán csak pusztán „egymásután”-ról volt szó, nem pedig okozati kapcsolatokról. Nem szeszélyes zagyvaság, nem körforgás volt-e a történelem? Nem támadtak és enyésztek-e egész kultúrák, nem jelentkeztek és tűntek-e el társadalmi formák, nem váltakoztak-e vallások, és az emberek mégis megmaradtak éppoly eszteleneknek és boldogtalanoknak? Azok, akik

előtte azt hitték, hogy összefüggést látnak, bizonyára csak a saját gondolkozó mechanizmusuknak rendező munkáját vették észre, amely mindenáron okozati összefüggést óhajt létrehozni a dolgok között, és azokat a jelenségeket, amelyek nem akartak beleilleszkedni a rendbe, egyszerűen kihagyták. A világot véletlenek kormányozzák, bizonyára szükségszerű véletlenek, mert hiszen nem következnének be, ha nem volnának szükségszerűek.

János már-már arra gondolt, hogy abbahagyja az egész munkát; de az utolsó pillanatban elhatározta, hogy sutba dobja a „geocentrikus szempont”-ot és kisebb mértékkel fogja mérni a dolgokat. Eddigelé úgy fogták fel a történelmet, mint többé-kevésbé erős egyéni akaratoknak a termékét, amelyeket érdekek ösztökélnek és támogatnak; úgy látták, hogy a Gondviselés kormányozza az emberiség sorsát kiválasztott emberek útján, és írni is Istennek kiválasztottjai írták a történelmet a kiváltságosak közül. Most az egyszer végezze el olyanvalaki a leszámolást, aki az alsóbb osztályokból való; írja meg a történelmet egy nemkiváltságos, írja meg olyannak, aminőnek alulról látszik, hadd lássuk, milyen hatással van az alsó világítás az emlékszobrokká vált történeti személyiségekre.

Egyáltalán nem volt baj, hogy végül egyszer ez is megtörtént, és a túlzásokat túlzásokkal kellett orvosolni; de az igazságot talán János sem igen közelítette meg jobban a többieknél. Módszerének szükségszerűen az volt a főhibája, hogy az uralkodó törvényeket túlbecsülte, a személyiségeket pedig lebecsülte. De mivel elődei egyoldalúan a személyiséget állították oda a világesemények hatóókaul, csak természetes, hogy János lebecsülte a személyiséget. Ezenkívül ingadozónak is kellett lennie, amennyiben nem ragaszkodhatott a szempontjához,

minthogy több szempont között válogathatott, és a munka lázában fel-felbukkant egy-egy kísértet a kereszténység, a romantika és a gyermeknevelés idejéből is. Legnyomasztóbban az anyag gazdagsága nehezedett rá, és János feje, amely még forró volt a könyvtár és a fölfedezés melegétől, nem tudta eléggé megkülönböztetni azt, ami önmagában is fontos volt, attól, ami csak mint lelet volt fontos. Ennek következtében túlterhelte a munkát nem fontos részletekkel és apró dolgoknak nem egyszer túlságos nagy jelentőséget tulajdonított.

Külső körülmények is kedvezőtlenül befolyásolták a munkát: gyűlölködéssel fogadták, és ez megijesztette a kiadókat, akiknek gazdasági léte függött ennek a vállalkozásnak az eredményétől, amelybe nagy összegeket fektettek bele.

A fogadtatás voltaképp váratlan volt, mert János egészen nyugodtan látott a munkához és öntudatlan naivsággal írta le a legmérgesebb támadásokat a fennálló rend ellen. Erre a nyugodtságra az utóbbi évek során tett szert, amióta az uralkodópárttal érintkezett, amellyel együtt beszélgetés közben megkritizált minden tiszteletreméltó régiséget. Efféle kételkedőket talált a legfelsőbb körökben is, és azt hitte, hogy csak a műveltek véleményét fejezi ki, amikor a munka első füzetét megjelentette.

Az érdekeket akkor még semmisem fenyegette, és nem alakultak még meg a pártok, úgyhogy az emberek jól megéltek együtt és ki merték mondani, amit gondoltak. János például felajánlotta *A Vörös szobá*-t tárcaközlésre a *Posttidning*-nek,*) és a szer-

*) A *Posttidning* a legrégibb svéd ujság. 1645-ben indult meg s ma is megjelenik. Teljes címe: *Post- och Inrikes Tidningar*. 1791 óta a svéd akadémia adja ki. Voltaképp a kormány hivatalos lapja és közli az összes hivatalos közleményeket is.

kesztőtől minden gonosz megjegyzés nélkül kapta vissza azzal a magyarázattal, hogy a regény nem felel meg az ujságnak. Hallatlan öntudatlanságnak a megnyilvánulása volt ez! Kultúrtörténeti munkájának a bejelentését, amelyben benne volt hirhedt támadása *Geijer**) ellen, megmutatta előre az egyik legtudományosabb intézet egy idősebb hivatalnokának. Ez mindössze annyit mondott, hogy a támadás tulságosan könyfakasztó, és tett valami megjegyzést a stilizálásra is, de egyébként nem húzott ki semmit a szövegből.

Mikor a könyv megjelent, jól fogadta még az *Allehanda***) is, és meg is dicsérte, mint hézagpótló munkát, stb. Ott sem vették még észre, hol rejtett a veszedelem.

A későbbi támadások váratlanok voltak, mert érthetetlen volt, mikép haragudhatnak annyira egy ártatlan könyvre, amely saját bevallása szerint egyszerű erkölcstörténet volt, s még hozzá nem tudományos. Hiszen a szerző nem adta címül könyvének sem azt, hogy a svéd nép története, sem azt, hogy svéd kultúrtörténelem,***)) és ezenkívül a könyvedén és szabadon kezelt illusztrációk is világosan jelezték, hogy népszerű munkáról volt szó. Nem volt tehát becsületes eljárás, hogy szigorúbb mértéket alkalmaztak és tudományos szempontból bíralták a munkát. De az ellenfelek még így is kemény fába vágták a fejszéjüket, mert tudatlanok voltak és teljesen járatlanok a kultúrtörténelemben, amellyel sohasem foglalkoztak, úgyhogy János kultúrtörté-

*) Erik Gustav *Geijer* (1783—1847) a legjelentékenyebb svéd történetíró. A fordító.

**) Az *Allehanda* konzervatív napilap. Teljes címe: *Nya Dagligt Allehanda*. A fordító.

***)) A munka címe ez volt: *Svenska Folket* (A svéd nép). A fordító.

nelmét saját igen csekély és elavult politikai történeti tudásukkal kellett bíráltniok. Őszintén megvallva, mindössze három ember volt az egész országban, aki a munkát meg tudta volna bírálni; de ezek hallgattak.

Mikor ott állt most egyedül a viharban, belekábulva a nagy lármába, először is elcsodálkozott rajta, hogy senkisémet sietett a védelmére. Valóban annyira gyermekes volt, hogy azt hitte, hogy az emberek hajlandók vásárra vinni a bőrüket egy nézetért. De elképedt, mikor üldözői sorában meglátott olyanokat is, akik mindennapi beszélgetés közben körülbelül ugyanoly nézeteket hangoztattak, mint ő. Ennyire naivvá tette őt az a sok fecsegés, amit *A Vörös szoba* után hallott arról, hogy milyen kedvesek és becsületesek az emberek és hogy ő mennyire igazságtalanul és gyűlölködően jellemezte őket.

— Irgy rólunk szeretettel, ha megkorbácsolunk; tartsd a hátad, ha elővesszük a botot! — körülbelül ezeket a szerény követelményeket fűzték János tollához.

Most láthatta, mennyire bolonddá tették a szeretőszívűek, és készült a megtorlásra, készült kimutatni, hogy milyen undorító képmutatásra kényszeríti az embereket az együttélés az ökológ meg-szűnése óta.

Ha egyedül áll az ember a maga véleményével, s nincs mögötte sem párt, sem a közvélemény, akkor oly érzések támadnak benne, amelyek hajlandóvá teszik arra, hogy kételkedjék az egyéni jellem létében. János úgy érezte magát, mintha személyisége kiirtódott, én-je megsemmisült s ő maga halott lett volna. Saját én-je egyetlen szeme volt csak egy láncnak, amely nélkül nem volt sehol.

Meglepő-e hát, hogy a közvéleménynek, bár-

mily ostoba is egyébként, oly nagy a hatalma? Ugy tör elő, mint a fergeteg, s a legerősebbek is — eleinte kitérnek ugyan az útjából, de aztán gyámoltalanul átengedik magukat neki. Éppen ezért a szellemi harc, amely közvéleményt akar teremteni, vagy bele akar sugallani valamit az emberekbe, talán még ijesztőbb, mint a testi harc megfelelő előnyökért. Nagyon hasonlít ez a küzdelem a nőstényért vívott harchoz: arról van szó, ki hintse el a magvát annak, ami eljövendő. Sőt van benne valami a hatalomért vívott harcból is, mert annak, aki fölébresztette a közvéleményt, pártja van, van tehát hatalma is.

János vereséget szenvedett kétségtelenül. De ekkor, mintha fölmentő sereg közeledését jelezték volna, az a hír érkezik, hogy János hirhedt ifjúkori darabja, az *Olof mester*, nagy hatást tett a bemutatkozó előadáson, és hogy bizonyos helyeknél, amelyek Jánosnak legutóbb visszavert támadására vonatkozhattak, tüntetően ujjongott a közönség. János maga éppen akkor beteg volt és nem lehetett jelen az előadáson; de a sikert általában oly döntőnek tekintették, hogy nyomban feltünedeztek a gratulálók és a köpönyegforgatók.

Sikerült most Jánosnak közvéleményt teremteni, vagy ez a közvélemény megvolt már előbb is? Megvolt azokban a fiatalokban, akiket János nem ismert, és akik a legutóbbi vihar idején azért hallgattak, mert még nem volt szavuk.

János új életre ébred és érzi, hogy valaki; lelke visszanyeri újra rugalmasságát, kitágul, és örvendezve tudomásul veszi újra sajátmagát.

Egyidejűleg csatlakozik János szűkebb társaságához néhány fiatalember, akik később mint *új svédek* váltak többé-kevésbé ismertekké. János a jövő közvélemény képviselőit látta bennök, amely valamikor a többség véleménye lesz, és egy

másik nemzedéket sejtett mögöttük, nem azt, amelyből ő kisarjadt. De nézeteik egy része idegen volt Jánostól. Ugy látta, hogy némely tekintetben el voltak maradva, más tekintetben viszont annyira leterelődtek az egyenes útról, hogy János, aki nem hitte el, hogy előtte járnak, meg sem értette őket. Voltak például még mindig olyan nemzeti szentjeik, mint *Bellman*,*) és János támadását *Geijer* ellen nem helyeselték. Fentartás és kritika nélkül esküdtek a konzervatív *Ibsen*-re, aki megírta *A fiatalok szövetségé*-t, és rajongtak az orosz nihilistákért.

Tőlük hallott János a jövő társadalomról, vagyis a szocialista államról is. Ez nem tetszett neki, mert véleménye szerint ellenkezett a differenciálódás törvényével, már pedig éppen ez az alapja a fejlődésnek. Mikor a fiatalok erre azt felelték, hogy a differenciálódást éppen a szocializmus fogja megvalósítani, nem vitatkoztak tovább a kérdésről, amelyre a jövő fogja megadni valamikor a feleletet.

Valamennyien atheisták voltak. Hogy élhet az ember Isten nélkül, és mikép 'hihet törvényekben törvényhozó nélkül? — kérdezte János. — És mikép viselhető el ez a nyomoruságos élet egy eljövendő jobb életnek a reménye nélkül? Hogy hihet az ember a fejlődésben, ha azt képzei, hogy az egyén véget ér a test halálával?

Erre azt felelték, hogy az élet célja maga az élet, az egyén nem más, mint egyetlen lánc-szeme a fajnak, halhatatlansága pedig annyi csak, hogy tovább él a fajban.

Kemény beszéd volt ez a romantikus és individualista János számára, mert saját élete egyáta-

*) Karl Mikael Bellman (1740—1795) a svédek egyik legnevesebb költője. *Strindberg* nem szerette. Részletesen ír róla az önéletrész második kötetében: *A forrongás évei*-ben (168—172. oldal).
A fordító.

lán nem elégítette ki őt, gyermekei pedig még sokkal kisebbek voltak, semhogy észrevehette volna, hogy saját lelke tovább él az ő lelkükben.

Hívei voltak továbbá a fiatalok a szabad szerelemnek is, és azt hirdették, hogy a nő embernek nincs joga hozzá, hogy féltékeny legyen a feleségére, vagy hogy egyáltalán hűséget követeljen tőle. Elkerülte ugyanis a figyelmüket, hogy a feleség szerződésszerűen kötelezi magát rá, hogy hű lesz a férjéhez, mikor a férj vállalja a gyermekeket, akiket a nő szül. Csakhogy akkoriban annyira liberális dolog volt az elnyomott nőről prédikálni, hogy nem vették észre az emberek a legrettenetesebb logikai baklövéseket sem. Valószínű, hogy azok, aki ma már nők emberek a fiatalok közül, konzervatívabb álláspontra helyezkedtek ebben a kérdésben.

Legjobban az bántotta Jánost, hogy a fiataloknak nem volt érzékük az emberi szenvedés iránt és egyáltalán hijával voltak minden érzelmességnek. Az volt a felfogásuk, hogy a világot csupa törvény kormányozza és hogy elkövetkezett immár az ész korszaka. Az érzések állati és gyermeki csökevények, amelyektől szabadulnunk kell, amennyiben akadályozzák a tiszta gondolkodást. Nem szerették a zenét és a táncot, nem tudtak szavakkal és gondolatokkal játszani, vagyis nem tudtak, amint mondani szokás, tréfálkozni. Viszont nagyon is megbecsülték az evés és ivás élvezeteit, és nem tagadtak meg semmit a testiüktől.

János is kivette a részét mindebből; de érezte, hogy ezek a fiatalok más kornak a gyermekei. Éppen ezért gyakran mondta prófétamódra: — Őt év mulva letelik az időm, és az én szerepem az, hogy megörlődjem a régi és az új idő között. Átmeneti ember vagyok, ennél fogva sohasem hódítom meg a közvéleményt!

Ha elgondolkozott fiatal barátain, akikben a jövő férfiai láta, gyakran fölvetette magában a kérdést, vajjon csakugyan annyira megelőzték-e őt? Vagy nem ugyanannak a reakciós és idealista korszaknak az ivadékai voltak-e ők is lemenő ágon, amely őt szülte? Tíz esztendei időköz elég lett volna ahhoz, hogy megszabaduljanak a korszak lelki betegségeitől? Kialakulhatott-e ily gyorsan az új ember? Nem voltak-e alávetve ugyanannak a törvénynek, mint ő, amely arra kényszerítette őket, hogy fiatalkorukban beszívják magukba az ide-oda suhanó legkülönbözőbb légáramlatokat? Vajjon e fuvallatok közül egyik-másik nem régebbi felfogásokból tódult-e ki szakadozottan? Dohos üregekből felszálló gőzök nem fertőzték-e meg őket is? Hiszen divatos elméletek, kísérletező felfogások, konjunktúrás nézetek zúgtak állandóan az ember füle körül, és fiatalság, tüzes vér, rendetlen nemi élet ködbe burkolhatott az övékéénél élesebb értelmet is.

Megfigyelt bennök János egy apró vonást is, amely arra vallott, hogy vagy beteg érzésűek vagy divatos liberalizmusnak a rabjai. Túlérzékenyen törődtek állatokkal, ellenben sokkal kevesebb érzés volt bennök emberi szenvedésekkel szemben. János sohasem kínoztatta az állatokat, de nem is törődött velők különösebben. Fiatal barátai bűnnek tartották a vadászatot. Ezt az érzékenységet, amely napjainkban feltűnően megnyilvánul, különbözőkép próbálták magyarázni. Némelyek betegség tünetét látták benne, s egy híres francia elmeorvos szerint degenerációnak, idegbajnak a jele. Mások úgy értelmezték, hogy az alsóbbrendű szervezetekkel való rokonságnak az érzése, amelyet a transzformista világfelfogás ébresztett fel. Akárhogy vagyunk is vele, annyi tény, hogy állatbarátokról gyakran kiderült már, hogy gonosz emberek és nagy egoisták, s ami-

kor valaki elmenekül felebarátai elől, hogy álnok szövetségre lépjen egy hajdani farkassal, bizonyos, hogy az ilyen ember nem jó ember.

Mindazáltal egy pontban teljes volt az egyetértésük: támadni kell elszántan a régi társadalmi formát. A jövőendő társadalmi formát nem ismerték és erről nem is beszéltek. Idáig rendben volt a dolog, főként, mert nyíltan kutatóknak hirdették magukat és szakadatlanul óvakodtak attól, hogy semmiféle programhoz le ne kössék magukat, hiszen tudták előre, hogy ami ma igazság, az holnap hazugsággá lesz. János azonban leginkább hajlott az orosz nihilisták romboló módszeréhez, és azt akarta, hogy csak romboljanak és azután hagyják szabadon működni a természetet.

Darabjának sikere után békülő kezek nyúltak újra János felé, háta görbültek meg újra előtte és fölülről hivogatták őt a dicsőség és az arany tempomába, csak öltse fel magára az ártatlanság fehér köntösét. Mikor látta, hogy halálos ellenségei mind meghajlanak a hatalom előtt, amely most a közvélemény révén rendelkezésére állt, egy pillanatra megint bolonddá tette magát: elhitte, hogy azok, akik most hódolni vagy verbuválni jöttek hozzá, nemes szivűek; komolyan azt hitte, hogy szeretet van a szivükben. A siker ellágyította őt, és költői emlékek rajzoltak feléje imént kiásott ifjúságából. Lesöpri íróasztaláról a könyveket és két hét alatt megír egy mesejátékot,*) amelynek filozófiája az, hogy az élet jó és az élet rossz, az emberek inkább

*) A mesejáték svéd címe: *Lycko-Pers Resa* (Szerencsés Peti vándorlása). A darabot 1883-ban mutatta be Stockholmban nagy sikerrel az Új Színház.

A fordító.

értelmetlenek, mint hibásak, és mindennél fontosabb a szeretet. De a darabot félretették, hogy majd később játsszák; két év múlva került színre, elég jókor, amikor anakronizmus volt már ugyan, de bevált egyben konjunktúrának is.

4.

A BOSSZÚ.

(1882)

Miért nem használta fel most János a sikerét és miért nem nyugodott bele abba, hogy a mult merüljön feledésbe? Miért nem kötött most kompromisszumot és miért nem lépett be újra a társadalomba, amely oly nagylelkűen kezet nyújtott neki? Néhány évvel előbb, amikor még nem ismerte az emberi lélek mechanikáját, kezét szívére téve így válaszolt volna: azért, mert nem akarta cserben hagyni az elnyomottak ügyét, mert nem akart hűtelen lenni a zászlajához, és így tovább.

Most immár őszintébben válaszolhat, ha nem is hangzik oly szépen: azért, mert az a szenvedélye, amely tévedések fölfedezésére ösztökélte, erősebb volt az értelménél; azért, mert faji gyűlölete átitatta vérét és idegeit; azért, mert a bosszú a rajta esett és az osztályát ért sérelmekért pillanatnyilag nagyobb élvezetet szerzett neki, mint szerzett volna

bármely kompromisszum, amely hamarosan megvetett urak-szolgájává tette volna; azért, mert agyveleje rögeszmeszerűen a társadalom hibáinak nyomozására volt berendezkedve; legegyszerűbben: azért, mert nem tehetett mást. Az utat, amelyen haladnia kellett, szükségszerűen kijelölte számára öröklött vére, temperamentuma, társadalmi helyzete: egy szóval: az, amit tett, nem erény volt, hanem természeti kényszerűség.

Ha azt remélhette volna, hogy rábírja „a többieket” is arra, hogy kezüket szívére téve megtegyék ugyanezt a vallomást; rábírja erre mindazokat, akik azt hiszik, hogy mások javáért dolgoznak: akkor ez tiszta játék lett volna; csak hogy a többieket nem bírja rá erre, nem azért, mintha nem szerethetnék az igazságot éppúgy, mint ő, hanem mert még nem jöttek rá arra, hogy csak ámitják önmagukat; erről pedig nem tehetnek.

Erre az a válasz, hogy mindenki sajátmagáról ítél meg másokat!

Úgy van! János sajátmagával szemben volt a legszigorúbb; sajátmagáról szerezte meg a tapasztalatot, de aztán kipróbálta száz máson, akiket ismert, és megállapította róluk, hogy lelkük legmélyén hozzá hasonlóaknak kell lenniök; majd elolvasta őszinte és éleseszerű kutatók tapasztalatait a lélek természetéről, és azt találta, hogy ugyanerre az eredményre jutottak.

Meg akarta támadni a társadalmat; de támadása, a kor szokásának megfelelően, nem lehetett sem érzélgős, sem bölcselkedő, mert ez esetben kudarccal végződhetett volna, éppúgy, mint ahogy kudarcot aratott *A svéd nép*-pel, amikor kiállt a nyílt mezőre, ahol az újabb és felvilágosultabb kor hadtudománya sohasem bocsátkozik ütközetbe. Ennélfogva a szatirát választotta, a személyeskedőt,

amely mindenkor elismert és hálás költői műfaj volt, s amelyet sűrűn használtak a művelt osztályok is a csöcselék kigúnyolására vagy letromfolására. Min-tának Grenville *Murray: Les Hommes du Seconde Empire**) című munkáját választotta.

Falura utazott és nyomban hozzáfogott a munkához. A tengeri levegő, a fürdés és a sport felfrís-sítette, legutóbbi sikere bátorságot öntött beléje, barátainak helyeslése elbizottá tette. Így aztán könnyű volt neki belekötni dolgokba, intézményekbe és személyekbe; de jól jegyezzük meg: csak köz-személyekbe, akiknek köztevékenysége a nyilvános-ság elé tartozik. De Jánosnak most az volt a szán-déka, hogy magántevékenységüket mutatja be, ma-gánéletüket állítja szembe nyilvános szereplésük-vel. És ezt a szándékát meg is valósította. Szükség volt erre; de nem volt okos dolog. János nem volt igazságtalanabb azoknál, akik az ő magánéletét kri-tizálták; de oly igazságtalan volt, mint ezek. Miután ezt már máshelyütt beismerte, saját dicséretére meg-mondhatja most azt is, hogy kiméletesebb volt náluk, és hogy a személyi rész ránézve mellékes volt. *Az új birodalom***) című könyve annyi korképet nyújt, annyira belevilágít a kor belső életébe és annyi fölfedezéssel szolgál társadalmi téren, hogy nem tartozik szükségszerűen abba a rovatba, ahová Svédországban elkönyvelték. Hogy a könyv nem a személyeskedésre támaszkodott, kiderült abból is, hogy Finnországban, ahol nem ismerték a kipécé-zett személyiségeket, a legműveltebb kritika „a svéd szatirikus irodalom java termékei” közé sorolta a könyvet.

*) A második császárság férfiai. — Eustace Clare Gren-ville Murray (1819—1881) angol újságíró és szatirikus, aki hosszabb ideig élt Párisban is.

A fordító.

**) Svéd címe: *Det Nya Riket*.

A fordító.

Egy nappal a könyv megjelenése előtt a szerző együtt ült barátaival egy vitorlás csónakban künn a Värtan-öbölben. Magukkal vitték a kinyomott íveket és olvasták.

— De hogy ezt ki mered nyomtatni! — kiáltott fel az egyik, noha máskülönben nem volt gyáva. — Ezt a kölcsönt vissza fogod kapni!

— Természetes, — felelt a szerző, — hogy ezzel mindenkit felhatalmazok rá, hogy rám kenjen minden bűnt és hibát; csakhogy előre meg is semmisítettem már koholmányaiknak a hatását.

— Bizonyos vagy benne?

János eltűnődött egy pillanatig, azután így válaszolt:

— Bizonyos? Nem! Igazad van, nem lehetek benne bizonyos. De azért mégse szeretném visszacsinálni a dolgot! . . .

Ebben a pillanatban feleségére és gyermekeire gondolt, és látta „az angyalt a kehellyel“, de látta a revolverező ujságírókat és a „gazfickókat“ és valamennyi régi barátját is, akiktől szerencséje eltávolította, s akik most szívesen nyujtanák feléje a kezöket, ha lecsúszna újra közéjük.

A lövés eldőrdült, még pedig az ismeretes hatással és az előrelátott következménnyel. De jó időbe telt, amíg eldőlt, vajjon sikerről volt-e szó. Az emberek nevettek, és ez a szerzőnek kedvezett. De aztán előbújtak az összes szentek és mosták a kezüket; még a hivatásos bohócok is, akik éveken át rágódtak másokon, hogy egy-egy hitvány mosolyt csiholjanak ki az emberekből, s akik védtelen apró magánemberekbe haraptak bele egy-egy kétes értékű élc kedvéért, még ezek is keresztet vetettek és barátsuhát öltöttek. Siralmas látvány volt!

Végszó: a szatira jogosult, bárhonnan jön is, és Az új birodalom szerzője, amikor megírta a maga

szatiráját, nem vonta kétségbe másoknak azt a jogát, hogy szintén megírhatják a magukét. Éppen ezért kalapot emelt mások hasonlófajta kísérletei előtt és ezennel megemeli a kalapját még egyszer!

Miután rávetette magát a valóságra és saját korára, érthetetlen vágyakozás fogta el: felejteni vágyott a jelent, belemerülni a mult költött világába és búcsúzni egyben a romantikától. A *Bengt úr felesége**) című darabban könnyedén kicsúfolja a nő szeszélyes képzelgését a házasságról, mint abszolút boldogságról, és igyekszik kellő értékükre leszállítani azokat az esztelen követelményeket, amiket *Ibsen* hangoztatott *Babaotthon*-ában a férjjel szemben. Erre az történt, hogy romantikus bírálók, jobb tudásuk ellenére, kigúnyolták Jánost mint romantikust, holott igazán nem volt az, amikor mosolygott a romantikán, és hogyha az lett volna, hát ezért éppen ellenkezőleg dicséretet érdemelt volna.

A darab megbukott — bosszúból. Bosszúért bosszú: ez rendben volt; csak hogy ahelyett, hogy visszaütötték, ideális elméleteik szerint feléje kellett volna fordítaniok a másik orcájukat is, ám ezt nem tették meg, és János most már teljesen megbizonyosodott róla, hogy tréfa csak a szeretetnek ez az egész módszere és a keresztényi pofonoknak ez az utánvételezése.

De a bosszú (az objektív) más, durvább formáktól sem riadt vissza és egyáltalán nem volt nemesnek mondható. Hogy kiszabaduljon egészen a valóságból, amely most, szinpadi kudarca és minden társadalmi tekintélyről való lemondása után, szo-

*) A darab svéd címe: *Herr Bengts Hustru*. Négyfelvonásos színmű. A stockholmi *Uj Színház* 1882 novemberében mutatta be. A fő női szerepet, Margitot, Strindberg felesége játszotta a darabban.

morú volt, a multba helyezte vissza a csatateret, azért is, hogy bebizonyítsa, hogy nemcsak személyeket akart támadni.

A *Svéd sorsok*-ban*) foglalkozik az összes társadalmi kérdésekkel, amiket a szatirákban érintett; de természetesen nem azt a hatást éri el, amelyre törekedett. A cifra papirost elfogadták az emberek, de a légyölő mérget nem. Költészet lett belőle.

Ez volt ime annak a következménye, hogy megpróbált szépen és nemesen írni. A gaz kópék becsalták tehát még egyszer a zsákutcájukba és most el akarták az utcát torlaszolni, hogy Jánost hallgatásra kényszerítsék. János csakhamar észrevette, hogy túljártak az eszén, és új harc után sóvárgott. A levegő kezdett odahaza nyomasztóvá válni, és János, bárha öregnek tartotta is már magát az átültetésre, mégis kiásta mélyre lenyúlt gyökereit és külföldre utazott.

De előbb alaposan fülönfogta még az álnok angyalokat, és most az egyszer, hogy a pamfletírók színvonala fölött maradjon, a verses formát választotta és megírta költeményeit.***) A kötetet korrigálták még, mikor János elutazott hazájából.

*) Egy kötet történelmi novella. Teljes svéd címe: *Svenska Öden och Äfventyr* (*Svéd sorsok és kalandok*).
A fordító.

**) A verskötet svéd címe: *Sömnngongarnätter* (*Holdkóros éjszakák*).
A fordító.

5.

PÁRIS.

(1882)

Felnőttek rendszerint hiába próbálnak miliőt változtatni utazgatással. Még ha nem is hagy az ember semmi kedveset maga mögött; ha apától örökölt háznak egy darabka kövét sem mondhatja a magáénak; ha nincs egy göröngynyi szántóföldje sem; ha örömmel szabadult is oly környezetből, amely elviselhetetlen volt, és mint a bölcs, magával hordja is mindenét, úgyhogy a legcsekélyebb oka sincs hazakiváncozni: a testnek még akkor is megvan a maga honvágya. A legfinomabb gyökérszálak megsérülnek az átültetés közben, más föld idegen táplálékot ad, új tárgyak új gondolatokat dobnak a régiek közé, és surlódások támadnak, szenvedést okozva léleknek és testnek egyaránt.

János Párisba utazott. A hely kiválasztásában hatással volt őrá is az az ősi vonzóerő, amely mindent a világnak e felé a középpontja felé húz. Mind egy volt, hová utazik, mert utazásával csak az volt a célja, hogy helyet változtasson. Párisban voltak

régebbi barátai, vidámabb idők közös emlékeivel, amelyeken felfrissülhetett.

A szomorú, csendes Passy városrészben töltötte el az őszt, amely mintha hónapokig tartó fogfájás lett volna. A Trocadero mögött lakott és az üres palota elhagyott árkádjai alatt szokott sétálni. Látott innen a nagy városra, amely ijesztette és lenyomta őt.

Nem támadt fel benne soha az a nagyratörő gondolat, hogy jó volna, ha ő is kerék lehetne ebben a nagy elektromotorban, amely ezernyi cink-dróttal mozgatta a világ minden gépét. Tisztában volt vele, hogy milyen hely illeti meg őt, és tudta, hogy művész földieit csak mint külföldieket és csak azzal a föltétellel juthattak itt szóhoz, hogy otthon hagytak mindent, ami nemzeti és eredeti volt bennök, és az uralkodó irány hűséges tanítványainak bizonyultak. Csak az imént látta, hogy *Björnson: Halászsleánya*, amely odahaza remekmű volt, itt nyomtalanul tűnt tova; látta, hogy *Christina Nilsson**) rövid és ragyogó pályafutása azzal végződött, hogy vonakodtak megújítani a szerződését, a művésznő végül népszerűtlenné vált és az ujságok durván megtámadták.

Ezek a nyomok elvették Jánosnak minden kedvét attól, hogy bebujjon az oroszlán barlangjába. De mikor lement a városba, hogy megnézzze a művészet és az ipar remekeit, kezdett tisztelete és félelme elpárologni, s helyette belopódzott lelkébe újra az egész kultúrducsóság régi lekicsinylése.

A Théâtre Français-ban látta a nap nagy sikerét, a: *Le Monde ou l'on s'ennuie*-t**) és elképedt, hogy ezt a drámaiatlan potomságot, elkoptatott

*) Svéd operaénekesnő (szül. 1843-ban), aki évekig a párisi operaházakban szerepelt nagy sikerrel. A fordító.

**) E. Pailleron háromfelvonásos híres vígjátéka, amelynek magyar címe: *Ahol unatkoznak*. A fordító.

jeleneteivel, elhasznált cselszövésével, ősrégi szinpadai fogásaival, előadhatták a világ első szinpadán.

Megnézte a háromesztendőként rendezett művészeti kiállítást az Iparcsarnokban. Három év kiállításai színejavának a színejava volt ez, és János nem talált közte egyetlen jelentős műalkotást sem. Karokat látott csak, lábakat, kebleket, ruhákat, fákat, csónakokat, élettelen dolgokat, és a legnagyobb baj az volt, hogy a képek nagy része nem volt jól megfestve sem. Mi maradt hát a művészetből, ha hijával volt nemcsak a tartalomnak, hanem a formának is?

Látta a *Manet*-kiállítást, és volt bátorsága kijelenteni, hogy ez az ember vagy hibás szemű vagy háborodott. De Manet — barátjának, *Zolának*, a sikerei révén — elhinthette már magvait a többség agyvelejében, és János véleményét elvetették, amíg végül maga *Zola* is be nem vallotta őszintén a *L'Oeuvre*-ben, hogy *Manet* bolond volt.

Olvasta a lapokat és alig talált bennök tudósítást arról, ami odakünn történik a nagyvilágban; szószátyárkodással voltak tele jelentéktelen dolgokról, és megáporodott ócskaságok tiszteletét hirdették, amiket János már régóta nem becsült semmire.

Igy aztán ébredezni kezd benne az a gondolat, hogy a nagyváros nem a test szíve, amely az ütőereket lükteti, hanem kelevény, amely megrontja a vért és megmérgezi a testet.

Arról volt szó, hogy karácsonykor költővé lesz és felkapaszkodik újra a magasba, miután irodalmár barátai lerántották őt onnan, még pedig nem is maguk közé, hanem, mint ilyenkor szokás, maguk alá. De természetesen az történt, hogy a költők fölébe kerekedtek és megtaposták az ujjait, az irodalmárok pedig alulról rángatták a kabátja szárnyát. Könnyű munka volt lerántani őt, és kiváló tekintélyek, akik sohasem láttak verstant, rögtön

fölfedezték, hogy János nincs tisztában a verselés szabályaival, noha klasszikus műveltsége volt, annak idején megírt vagy húszezer verssort, és ami nagyobb baj volt: egy verses drámájáról dicsérettel emlékezett meg a Svéd Akadémia.

János tehát most karácsonykor nem lett költő.

Minthogy megvetette ezt az egész játékot, nem is törekedett volna immár oly kétes értékű dicsőségre, aminő a verselni-tudás; de amíg „a többiek” oly nagyra becsülték ezt a sportot, kénytelen volt bebizonyítani nekik, hogy ő is tud verset írni, ha akar. Folytatta tehát a *Holdkóros éjszakák*-at.

Mialatt belemélyedt a kultúra ellen intézett költői támadásaiba, megjelent Max *Nordau* könyve, a: *Konvencionális hazugságok*. Mikor elolvasta, első érzése igazi nagy öröm volt. Nem állt tehát egyedül; nem volt immár különc, akit az eredetieskedés dűhe hajszol; nem volt irigy, aki mindent és mindenkit lekritizál; nem volt tudatlan fráter, aki ellenmondás viszketegében szenved. Amit *A Vörös szobá*-ban és *Az új birodalom*-ban fejszámolással és rövid úton megoldott, mindahhoz megadta most *Nordau* az egyenleteket. Kutatásaik alapján csaknem ugyanarra az eredményre jutottak mindaketten: a degenerációt összecserélik az emberek a kultúrával; az industrializmus túltermékenyítése nem egészséges, hanem beteg irányban való haladást jelent; a nő emancipációja csak az idealizmusnak veszedelmes utókövetkezménye; a nagyváros felfalja a falut és elnyomja az egyszerűsítéshez való fokozatos visszatérés szükségletét. Meg volt írva és ki volt nyomtatva mindez ebben a könyvben.

János, miután elolvasta a könyvet, tréfásan ezt írta egyik barátjának:

— Uram, bocsásd el immár békességben a te

szolgádat . . . Hálát adok az Istennek, hogy nem én voltam a bolond, hanem a többiek!

Megismerkedik ugyanekkor *Björnson*-nal is, és ennek az ismeretségnek, bárha csak múltó volt is, megvolt a jelentősége János fejlődésében. János sohasem látta Björnson-t. Mikor ez ott járt Stockholm-ban és Uppsalában, János félt tőle és elkerülte. Olyan lármát hallott, mint mikor vihar száguld végig az országon, és az volt az érzése, hogy valami bűvös erejű varázsló vonult tova. Hallotta, hogy az emberek összetörve jöttek el Björnson felolvasásairól, mintha nemzési aktus vagy halálvívódás szemtanúi lettek volna.

János érezte, hogy erős én-nel áll szemben, erősebbel a saját én-jénél, aki talán idegen életcsirákat hintene a lelkébe. Kitért előle, mintha győzött sejtett volna benne a harcban, és elrejtőzött. Ez volt az oka annak is, hogy nem merte sem megnézni, sem elolvasni sem *A szerkesztő*-t, sem *A csőd*-öt.

Mikor János most Párisba került, Björnson egyenesen üzent neki, hogy látogassa meg, mint elvbarátját. János megijedt és kitért a látogatás elől. Ugyanígy visszautasított nem sokkal *A Vörös szoba* megjelenése után Stockholm-ban is egy meghívást, amikor az Új-Dánia legjava képviselőivel kellett volna találkoznia. Félt, hogy ha barátokra tesz szert, ezek révén pártharcokba és programvitákba sodródik bele.

De egyszer Neuillyben*) ott találta a szobájában magát Björnson-t, aki rá várakozott. János két arcképét látta Björnsonnak: az egyik fiatalkori arc-

*) *Strindberg* időközben átköltözött Passyból Neuillybe.
A fordító.

kép volt, a *Synnöve**) idejéből, a másik későbbi időből való. Az első magas, sudár férfit ábrázolt, sötét körszakállal, a szája körül hipochondriás norvég vonással. A második oroszlánsörényes kolosszális fej volt, nagy pápaszemmel, amely alatt egy pár lövésre kész szem villogott, és akkora szemöldökkel, mint holmi ifjú legénykének a bajusza. A szájnak kemény, erős vonása rendkívüli férfierőre vallott.

Most, a délutáni szürkületben, egy mindenestre jól megtermett férfi ült János pamlagán, de egyébként semmi rendkívüli nem volt a külsejében; inkább tipikus polgárembernek látszott, akiben nem volt meg semmi abból a finomságból, amelyet János hozzágondolt a zsenihez és a költőhöz. Barátságosan, halkán beszélt, egy kicsit kényeztető hangon, mint ahogy beteggel szokás beszélni, és János akkor éppen beteg is volt: baja volt a gyomrával és az idegeivel.

Miután szemügyre vették egymást, feltárták egymás előtt szívüket és megállapították, hogy gondolkodásuk rokon, sorsuk pedig hasonló. Björnsont kiméletlen vagdalkozása használhatatlanná tette a norvég liberális párt számára; *A király* című darabja révén megfogyatkozott népszerűsége és ezzel együtt hatalma is, mert a darabot megbélyegezték mint botrányt és felségsértést; legutóbb pedig a *Keztyű* című darabja megbukott Hamburgban.

János ennél fogva úgy érezte, hogy egy színvonalon áll a ledöntött istennel, és félelme nyomban megszűnt, főképp mikor néhány beszélgetés után azt is észrevette, hogy az ő tudása a gazdagabb, és az ő esze az élesebb. De mikor feltámadt benne a

*) Björnson, aki 1832-ben született, 1857-ben írta leg-híresebb elbeszélését, a *Synnöve Solbakken*-t. *A fordító.*

rokonszenv, azzal a tragikus részvétellel keveredve, amelyet a bukott nagyság ébreszt, lemondott János minden kritikáról, abbahagyott minden ellenállást és teljesen átengedte magát. Szokatlan biztosság érzése töltötte el a hatalmas férfi oldalán, és nem nyomhatta el a lelkében ébredező fiúi szeretetet. Ez az idősebb barátot önkéntelenül apai baráttá avatta, aki előtt, minthogy barátsága jóakaratban, sőt néha gondoskodásban nyilvánult meg, János szívesen meghajolt. De ezzel alája rendelte magát; Björnson viszont, aki részben naiv volt, mint oly ember, aki sohasem gondolkodott elég alaposan a saját én-jéről, jól beleélte magát a neki kiosztott szerepbe, és gyóntatójává, majd meg nemsokára a lelkiismeretévé lesz Jánosnak.

Igy például baráti figyelmeztetés formájában lelkére köti Jánosnak, hogy írjon szeretettel és egyes embereket ne bántson; de egy szuszra meglobogtatja nagy gyűlöletének lángját a király iránt és felsorolja név szerint, hogy az *Over Aevne (Erönkön fölül)* alakjaiban ő maga kiket pellengérezett ki. De ebben a gyerekeségében oly szeretetreméltó volt, hogy János semmiféle ellenszámlával nem akarta őt megszomorítani; János különben is olyan ember volt, hogy attól, akit megajándékozott a ragaszkodásával, eltúrta, hogy rátiporjon.

A barátságnak állítólag voltaképpen érdek az alapja. Lehetséges; de ez az érdek gyakran állhat mindössze annyiból, hogy az ember szükségét érzi annak, hogy legyen, aki szeresse őt vagy akit szerethessen; gyakran eredhet a barátság közös érdekből is, amelyet két ember jobban előmozdithat, mint egy ember egymagában, és ily esetben becsületes a kapcsolat, ha az egyik ember annyit ad, amennyit a másik elfogad.

János érezte azt a szörnyű gyűlöletet, amely

hazájában ránehezedett, és vágyódott az után a védelem után, amelyet a barátság nyújt. Ennélfogva nem okoskodott Björnsonnal való kapcsolatáról és nem elmélkedett azon, hogy Björnson milyen ember. Felajánlotta neki szolgálatait népszerűsége visszaszerzésére, és nem kimélt időt és fáradságot, hogy csekély erejéhez képest támogassa őt abban a kemény harcban, amelyet Norvégiában meg kellett vívnia.

Björnson, mint költő és ember, több személyiségnek a komplexuma volt. Ott élt benne a pap (apai öröksége), aki ellenmondást nem tűrően prédikált a gyülekezetnek; a paraszt, aki értett egy kicsit a ravaszkodáshoz; a színházigazgató, aki a hatást vadászta; a néptribun, aki ébresztteni akart, felrázni, magával ragadni. De mindezek mögött ott lappangott benne a jó kisgyerek. Jánosnak eszébe jutott később, hogy a mosolygó Björnsonnak két sor elkoptatott, apró, ártalmatlan foga mindig a kisgyerekek tejfogaira emlékeztette. És nem felejtette el, hogy Björnson egyszer egy kis társasebéd alkalmával milyen rosszkor puffogtatta a szinpadi mennykőt és a nagy szavakat. Emlékezett rá, milyen nehezeére esett neki elérteni egy-egy tréfát, eleinte mindig gyanakodva hallgatta, de aztán tartózkodás nélkül nevetett.

Megtalálta benne néha a norvéget szemben a svédde; a meghódított tartományt szemben az ellenséges országgal. Láttá olykor kicsillanni belőle az erősebb, de kevésbé civilizált fajt, amely irigyen tekint föl és megvetéssel néz le a hanyatlóban lévőre. De fájt neki, mikor a friss hegyvidék számüzöttjét ott látta ülni egy párisi lakásban az egyik Avenue-n, távol hazájától és tűzhelyétől. És nem egyszer, ha együtt járkáltak a boulevardokon, az álragyogásnak ebben a világában, megesett a szíve a hegyek

fián, akit valaha egy egész nép becsülése vett körül, s aki most ismeretlenül, észre nem véve, némán haladt mellette. Oly diszharmonikus látvány volt ez János számára, mint a *Jardin d'Acclimatation*-ban*) a hatalmas termetű sioux-indiánok, akiket bámészkodva nézegettek, mint naponta láthatta, a párisi nők.

De Björnson helyzete felemás helyzet volt a norvég dologban. Politizálni akart, de nem akarta a kérdést tanulmányozni, és költészetét használta fel hatalomszerzésre. Ám a politikához nem elég a hatalmi szó, s az ódivatú próféta hang és a nagy jelzavak hangoztatása a skandinávizmus és a diákkongresszusok idejéből archaizmussá lett. Emellett Björnson sokkal jobb és sokkal hiszékenyebb volt, semhogy érthetett volna a cselszövéshez és a titkolódzáshoz, pedig erre szükség van a politikában; és becsületessége sehogysem fért össze azokkal a ravasz fogásokkal, amikre a szükség rákényszeríti a pártembereket. A becsületesség és a jóhiszeműség sohasem válik be kevésbé, mint amikor egy csomó ember valamely nagy többségi érdek előmozdítására szövetkezik. Habozás nélkül hazudik és csal ilyenkor a legbecsületesebb ember is, és úgy érzi, hogy minden eszköz jogosult a „közjó” érdekében, pedig csak egy csoportnak a javáról van szó.

Miért bízik az ember oly kevésbé minden igaz ügy diadalában? Talán azért, mert lelke mélyén azt hiszi, hogy a becsületesség nem tart sokáig és hogy nincs diadal fondorkodás nélkül.

Mindez ellenére volt Björnsonnak, aki úgy szokott könnyíteni a lelkiismeretén, hogy sietett elmon-

*) A *Jardin d'Acclimatation* 20 hektár nagyságú kert a Bois de Boulogne északnyugati sarkában. 1854-ben alapították külföldi állatok és növények meghonosítására. A párisiak kedvelt szórakozóhelye.

dani, valahányszor rácsábították valami kis bűnnek az elkövetésére, amiért ellenfelei ugyancsak könnyen megadták volna sajátmaguknak a feloldozást.

János azonban egy szép napon fölfedezte, hogy immár nem szabad-ember. Az idősebb férfi, a nagy név súlyával, állása tekintélyével és a fiatalok mandátumával, barátságosan, de annál keményebben rátette Jánosra a kezét. Kezdett János nézeteltéréseket is fölfedezni kettejük között, amiket kompromisszumokkal nem lehetett kiegyenlíteni; és előre látta, hogy mihelyt véget ér a politikai harc, amely most együtt tartott sok mindent, ami nem volt egymáshoz való, el kell következnie a szakításnak. Björnson lelkében mély gyökeret vert a kereszténység, minduntalan újra kihajtott és sokféle név alatt és formában kisértett. Így például erkölcsi tisztaságot követelt, gyakran használt bibliai kifejezéseket igazságérzetről, lelki követelményekről, kötelességérzésről a társadalommal szemben, stb., stb. Mindez szó volt csak cselekedet nélkül, és János éppen ezért kiérezte belőle a papot.

Björnsonnak mintegy a kiegészítése volt *Jonas Lie*.*) Ő volt az evangélium az előbbinek a törvényéhez. Élénken foszforeszkáló szellemének, szelid békülékeny lelkületének inkább csábító, mint meggyőző volt a hatása, s éppen ezért volt talán nagyobb a befolyása, mint Björnsoné. Valósággal mágnesező ereje volt, s valahányszor János találkozott vele, mindig arról volt szó, melyikük hipnotizálja a másikat, hogy a delejes álomban sugallata hatalmába kerítse. Acél és kova akadt itt egymásra, és hogy villogtak, hogy szórták a szikrát!

De a léleknek ez a tobzódása emésztő volt.

*) Jonas Lie (1833—1908), norvég költő, elbeszélő és drámaíró. *A fordító.*

Lihegve váltak el egymástól és nem tudták, mi az enyém és mi a tied a fantáziának ezekből a gyermekeiből, akiket együtt nemzettek, ezekből a gondolatokból, amelyeknek két apjuk volt. Tékozlás volt ez, kicsapongás, és nem egy tehetségnek pazarlódott el már fecsegésben a tőkéje.

A barátságról, amely az élet legédesebb fűszere, a nyilvánosság emberének le kell mondania, mert gondolatának szabad röptét megbénítja és akaratát görbe útra kényszeríti.

János magánosság után sóvárgott, hogy rendbe szedhesse újra én-jét, amelyet erős szellemek összeziláltak. Egyre többet betegeskedett is, és homályos vágyódása, ki a fényűzés városából a dicső nagy természetbe, az utolsó órában, orvosa tanácsára is, arra bírta, hogy Svájcba utazzék.

Mesejátéka,*) amelyet előadtak, sikert aratott, mert kedvében járt egy pártnak, noha egyébként csúfosan elbánt egy másikkal. Még egyszer meghódította a közvéleményt és ráadásul barátokat is szerzett magának. Az élet még egyszer rámosolygott, és János úgy érezte, hogy nagylelkűsége hajlandó, mint a győző, mikor az ellenség ott hever legázolva a lábainál. És lelkében az erősebb ember-szeretetével a gyöngék iránt, akik immár nem árthattak neki, elutazott Svájcba, hogy a szenvedő emberiség jövőjének szentelje magát.

*) A *Lycko-Pers Resa* (Szerencsés Peti vándorlása) című mesejátékáról van szó, amelyet Strindberg 1881-ben írt. Vesd össze az 58. oldal jegyzetét. A fordító.

ROUSSEAU.

(1884)

A svájci út nagyjelentőségűvé vált János lelkének fejlődéstörténetében. Januárban érkezett meg Lausanne-ba, és ebben az évszakban nagy ott a csönd, mert a turisták odaözönlése szünetel. Az Alpok látványa lenyűgözte, a friss éles levegő föllevenítette, és János úgy érezte, hogy oly miliőbe került, amely jóval felülmúlja mindazt, amit előre elképzelt Svájcról.

Lausanne-on kívül a tó partján egy kis villában húzódott meg családi panzióban. Nagy világos szobát kapott, erkélyeset, kilátással a tavon keresztül szemben a túlsó parton a Savoyai-Alpokra, nyugaton a Francia Jurára és keleten a Vallisi-Alpokra.

A lármás Párisból és ismerősök nagy társaságából érkezve, érezte most a magány és csönd megnyugtató hatását. Egy csöpp lárma se hallatszott fel hozzá a makadámozott országútról, amelyen

csak elvétve tűnt föl egy-egy vándor s napjában mindössze tán csak két kocsi gördült tova. A ház néhány lakója csupa nyugodt, csendes ember volt, és étkezés közben csak közönyös dolgokról folyt a társalgás a néhány idegennel.

Ünnepi nyugalom borult az egész környezetre; egyik nap úgy telt, mint a másik, és valamennyi egyetlen hosszú vasárnaphoz hasonlított.

Ujságot nem olvasott János, és gondolatait zavartalanul szöhetette most minden idegen befolyás nélkül. A Lac Lemán (a Genfi-tó) partján sétált reggel és este egy gyalogösvényen, ahol úgyszólván sohasem találkozott emberi lénnel. Nem ötlött szemébe soha oly tárgy, amely a kultúrára vagy a szervezett társadalomra emlékeztette volna, és tekintete mindig csak a nagy tó kék tükrének vagy a magas hegyek hómezőinek szemléletébe mélyedt. Szobájából, amely nagy széles ablakokkal nyílt kifelé, nem látott semmi mást, csak a tavat és az Alpokat. Az erkélyről, amelyen fel s alá sétált, mikor felállt íróasztala mellől, ugyanez volt a kilátása. Túlerőltetett agya és idegzete kipihente magát, s a hosszú éjszakák mély álma, az egyszerű koszt, erős italok nélkül, a higiénikus életrend s a társaság és beszélgetés hiánya oly nyugalommal ajándékozta meg, amely eleinte látszólag lefokozta az erőit vagy legalább is csökkentette akarátának az energiáját s csak a gondolatok csendes folydogálását engedte meg. Ugy érezte, hogy mindaz, amit átélt és elgondolt, ott van előtte megolvadva egy tégelyben s csak a formát várja, hogy az öntés megkezdődhessen.

János, minthogy még mindig azt hitte, hogy a valóságnak véletlenül együvé verődött khaosza rendezhető, amennyiben azt, amit észlelünk, rendszerbe lehet szedni, igyekezett fölfedezni az összefüggést

abban az összevisszaságban, amelyben a társadalom épületét látta. A társadalom valóban tótágast állt, amint Nordau kimutatta, és János maga is eléggé kifejtette ezt; de most teljesíteni akarta kötelességét a megtámadottakkal szemben is: rá akart mutatni a felfordulás okaira és eredetére, és meg akarta mondani, mikép akarja ő a rendet és mikép kell eljutni odáig. Beugrott megint az ellenségnek, amely ismét oly mezőre csalta ki, ahol jobb hadállásokból lőhetett rá. Jánost költő létére semmi sem kötelezte arra, hogy az okokat kutassa: ez a filozófusok dolga lett volna; és semmi sem kötelezte őt arra sem, hogy reformjavaslatokkal álljon elő: ez a politikusok dolga lett volna. De mikor észrevette most sajátmagában azt a fogyatkozást, hogy nem nevelték őt sem filozófusnak, sem politikusnak, sem közgazdának, és amikor belátta, hogy azoknak a követelményeknek, amelyeket vele szemben hangoztattak, a társadalom *egyetlen* tagja nem felelhet meg, mert a tudás megoszlott sokak között, hát akkor rögtön megértette, hogy a társadalomban élő ember nyomoruságának első oka éppen az, hogy géprészt nevelnek belőle, nem pedig egyéniséget.

A filozófus nem értette meg a közgazdát, a közgazda nem értette meg a filozófust, és egyikük sem értette meg az államférfit. Ezért volt általános a zavar, és János egy pillanatig arra gondolt, hogy költői formába önti véleményét és a Bábel tornyáról szóló ősi legendát használja fel szimbolumnak. Az emberek meg akarták ostromolni az eget, hogy megoldhassák az élet talányát, de Isten megérintette nyelvüket és általános zavart támasztott közöttük, úgyhogy az egyik ember nem értette meg azt, amit a másik mondott. Igen, így volt a társadalomban is, és János csak most vette észre, hogy az emberek ártatlan bolondok, akik nem tehetnek róla, hogy

bolondok, és sajnálta, hogy ostromozta, ahelyett, hogy felvilágosította volna őket.

Most azonban fel akarta világosítani őket és meg akarta mondani nekik, hogy ártatlan — bolondok. De hogy vajjon szívesen fogadják-e majd ezt a felvilágosítást s nem fogják-e megverni őt ezért a gyalázatos ráfogásért, azon nem törte a fejét előre. Minthogy ártatlanok voltak saját boldogtalanságukban, lelkük mélyén jók voltak, és gonoszság nincs a földön, hanem csak tudatlanság.

És ezzel el is jutott János nyomban *Rousseau* alaptételéhez, ahhoz a nagy tévedéshez, hogy az ember eredetileg jó, vagyis nem akar ártani felebarátjának.

Nos, egy szemernyi igazság van ebben a tételben, mert a kár, amit egyik ember okoz a másiknak, többnyire önvédelem közben támad, és az, aki előre akar jutni, kénytelen eltaposni másokat ott, ahol még nincsenek tört utak. De az az ideális hit, hogy az emberek angyalok, volt az oka annak, hogy a francia forradalom férfiai, akik Rousseau új tanításában bizakodva láttak hozzá a munkájukhoz, elszámították magukat és sokkal hamarébb, mintsem sejthették volna, megpillantották a vértől csepegő szájú fenevadat a fehér ruhás angyalok helyett.

Hogy János mikép bonyolodott bele egyre jobban ebbe a veszedelmes angyal-tanba, azt bajos most nyomról nyomra megállapítani; de ezúttal is sok motívum hatott rá, úgy, mint mindig.

Idegbajos és gyöngé volt és néha úgy érezte, hogy élete végét járja. Az örökkévalóságtól nem félt, mert ez úgy mosolygott feléje, mint valami szép és jobb világ; de az élet valóságos vagy képzelt végén más színben lát mindent az ember. Kijut nemsokára az emberek lövéstávolságából; lemondott a harc folytatásáról s ennek következtében nem

ismer többé ellenségeket. Gondolkozik a káron, amit másoknak okozott, és amikor látja, milyen kevés haszna volt belőle, bánja a dolgot, de most nem azért, mintha attól félne, hogy a többiek vissza-
ütik, hanem azért, mert a többiek szenvedése szinte reflexszerű érzést vált ki érző idegközpontjából, úgy, hogy sajátmagán érzi a szenvedésüket.

Hajlott továbbá János felé a szerencse is, és a szél megint úgy fordult, hogy kedvezett neki. Hiszen vasárnapi életet élhetett egy szép országban, távol minden földi lármától; látta, hogy gyermekei egészségesek, jók és kedvesek; pillanatnyilag nem voltak anyagi bajai; nem mérgezték meg a vérét háztartási gondok. Megérte, hogy ellenségei, akiket megsebesített, elismerték a tehetségét, ha mindjárt nem is volt egészen bizonyos benne, vajjon nem kénytelen-ségből hódoltak-e csak neki, minthogy pillanatnyilag ura volt a közvéleménynek. Túlhajtott érzékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy a szenvedéseket, amelyek talán csak őbenne voltak meg, sajátmagán kívül keresse, és ha mért is másokra csapásokat, kapott is másoktól, úgyhogy ez elintézettnek volt tekinthető.

Nemzetiségtől és apái földjétől elszigetelten; távol gyermekkora és neveltetése lenyűgöző emlékeitől, amelyek megtestesültek abban a városban, ahol élt volt; anélkül, hogy beletartozott volna bármely társadalmi testületbe: úgy érezte, hogy szabadult mindentől, ami fölkelthette volna gyűlöletét a társadalom és ennek tagjai iránt, akikkel szemben állt valaha az állásért és kenyérért vívott küzdelemben.

Mindez, titkos honvággyal keveredve, szelid, békülékeny hangulatot ébresztett benne.

Hozzálátott most — anélkül, hogy az emberekben kereste volna a hibát — annak a kérdésnek a

tanulmányozásához, mi lehet az oka a társadalommal való általános elégedetlenségnek. Miután belemerült a közgazdaságtanba, filozófiába és társadalomtanba, megmaradt a mellett a felfogása mellett, hogy semmisem orvosolható mindaddig, amíg a munkamegosztás minden téren annyira terjed, hogy a társadalom minden tagja egy-egy géprész csak s ennél fogva nincs gépész, aki, a gép fölött és a gépen kívül állva, áttekinthetné és kormányozhatná az egészet. Igaz, hogy a munkamegosztásnak volt köszönhető minden fejlődés, az egész szerves életben, a természetben, a kultúrában, a társadalomban, és az egyetlen tökéletes egyén a sejt volt, amely nem osztotta szét munkáját szervek között. Hiszen a munkamegosztás nem volt egyéb, mint annak a törvénynek a következménye, amely a differenciálódás neve alatt lehetővé tette a fajok keletkezését. János éppen ezért óvatosan a „túlzott” munkamegosztást jelölte meg okul, nem pedig magát a munkamegosztást.

Különben is, ha az ember tudott uralkodni — legalább ezt állították — a természet többi törvényén, hát akkor maga alá hajthatta ezt a differenciálódási törvényt is, még pedig az egyforma nevelés segítségével.

Ennek volt értelme, minthogy ez legalább is csökkentené a különféleség túltengését, és mert az egyfajta elemekből álló társadalmat könnyebb volna kezelni, mint a különbözőkből állót. Csakhogy János ezzel akaratlanul is belejutott a szocializmusba, amely végeredményében nem egyéb, mint a túlzott individualizálódás elnyomása, vagy ha így jobban tetszik: alkalomnyújtás *mindenki* számára, hogy differenciálódjék szabadon, de törvényszerűen(!).

János nemrégiben azt hitte, hogy a modern társadalmi ember nyomorék, és hogy az antik Görögország polgára volt az ideális egyén, aki minden

testi és lelki működését harmonikusan kifejlesztette, úgyhogy egy személyben volt polgár, filozófus, művész, mesterember, államférfi, harcos és családapa. És az a kérdés, vajjon a jövő társadalmi embere nem az antik világ polgára lesz-e, levonva belőle a rabszolgatartót.

Majd megtámadta a kultúrmunka túlbecsülését, és ez veszedelmes vállalkozás volt. Csak egyet kellett lökni rajta, hogy rámondhassák, hogy a kultúrát támadta, holott ő a túlkultúra ellen hadakozott. És túláradó szeretetében a jó emberek iránt túlbecsülte ezeknek becsületességét a véleményükért vívott küzdelemben. Akadtak, akik valóban azt hitték, hogy János kétségbevonta a puskapor, a gőz és a villamosság nagy jelentőségét az emberiség haszna szempontjából? Lehetséges, hogy komolyan hitték ezt? Komolyan?

Stuart Millt úgy szokták emlegetni manapság, mint Rousseau leleplezőjét. Ez utóbbi ugyanis szembeállította egymással a természetet és a kultúrát. De hát nem volt igaza? Hiszen az öntudat csak az emberben jelentkezik (bár a filozófusok manapság tagadják ezt) és a kultúra ennél fogva nem egyéb, mint a természet tudatos átalakítása az ember által, úgyhogy joggal szembeállítható a tudattalan természettel, amely törvényszerű véletleneknek a zsákmánya. A szörszálhasogató Mill hiába nevezi természetnek a kultúrát is, a különbség mindenestre oly éles marad a kettő között, hogy még egy Spencer is megfigyelheti. Kultúrának volna nevezhető még az is, hogy az öntudatos ember saját elhatározásából alkalmazkodik a megváltozott miliőhöz; csakhogy a mai kultúrában a miliő oly gyorsan és oly gyakran változik, hogy ez az alkalmazkodás rosszul sikerül, és nagyobb erővel tör hátra, mint előre. És éppen ez az a vágyódás a természet

után, éppen ez az oka annak a természetért való annyira kárhozottatott rajongásnak, amelyet a szocialisták oly ósdiinak találnak, noha ők maguk is előmozdítják, amikor több alkalmat akarnak nyújtani a természeti törvényeknek, köztük a differenciálódás törvényének is, arra, hogy szabadon érvényesülhessenek szemben a túlkultúrával.

A gondolatok világában nagyon is sok a divatos szeszély, és ha valamely gondolat az ósdiság hírébe keveredik, hát rögtön kelletlenné is válik. Pedig maga a szocializmus is oly régi, mint a krinolin meg a ruhafodor, és éppen az öreg Rousseau tartotta keresztvíz alá; de hálátlan törvénytelen gyermekei nem akarják immár elismerni apjukat, noha azt mondják, hogy hisznek a fejlődés törvényeiben.

Mikor János megírta tanulmányát (és mért ne írt volna tanulmányokat?), kezébe került egy könyv, amely velejéig fölkavarta. Egy négykötetes munka volt ez: *Nils Nilsson munkás leszámolója Svédország törvényével*. Mialatt olvasta, éneket hallott a levegőben és angyalhangok zengedeztek békéről és boldogságról a földön. Megbirálta a könyv a régi társadalmat, ha nem is oly élesen, mint Nordau; de volt benne ujjáépítés is.

Jánosnak eszébe jutott most, hogy látta a nevezetes könyv piros borítékját Uppsalában egyik társánál, aki dicsérte a könyvet, de örületnek tartotta. Valószínűleg később is elsuhant füle mellett a szerző neve, de János nem vetett rá ügyet.

Az ujjáépítés terve ragadta meg most leginkább János figyelmét. Volt tehát egy pozitív javaslat az ujjáépítésre, amely már húsz évvel ezelőtt megjelent svéd nyelven, és otthon a gazfickók még mindig azt kiáltozták, hogy az ujitók csak rombolni tud-

nak, de semmi újat nem kínálnak a régi helyébe. Így járnak el és így szoktak eljárni mindig a huncutok.

Itt volt ime a terv, amelyet egy képzett jogász dolgozott ki részletesen, szeretettel, hittel és reménnyel. János, miután elolvasta, azt írta haza: sejtelve sem volt róla, hogy Svédországnak olyan lángelméje van, mint Nils Nilsson. Akkor ugyanis nem tudta még, hogy a szerző egészen egyszerűen szocialista vagy saint-simonista volt és könyve nagyjában Fourier és Saint-Simon rendszerét adta elő. Megvolt benne az Európai Egyesült Államok terve és megvolt benne a *familistère**) is; megvolt a szabad szerelem és a gyermekotthon, a kooperáció és a közös nevelés. Pláto ideális állama volt ez, hozzáidomítva a jövő követelményeihez.

Az első elragadtatás lecsillapodása után, Jánosnak individualista érzése megütközött a kaszárnyarendszeren, és eszébe jutott neki Bismarcknak az a kijelentése, hogy a szocialista társadalom nem egyéb, mint eljövendő fegyház, mert János sehogysen tudta elgondolni azt, hogy más emberek más-kép érezzenek, mint saját kortársai. Beleillesztett tehát tanulmányába egy megjegyzést, amelyben a „szellemi szabadság“ mellett foglalt állást, szemben Nils Nilssonnal.

Mínthogy azonban most immár látta, hogy megvan nekik Nordauban a Mózesük és Nils Nilssonban a prófétájuk, hát ő maga visszatért újra a szépirodalomhoz.

A szocializmussal való megismerkedésének első gyümölcse egy novella lett, amelyben egy porosz hadnagyi uniformisnak a leple alatt saját lelki gyöt-

*) A *familistère* Fourier falanszter-rendszerében a munkáscsaládi ház neve. Vesd össze a 130. oldalon levő jegyzetet is.

rődését festi amiatt, mert több ellenfelét letaglózta. Mint ember, sajnálta ugyanis az ütések, amiket kiosztott, sajnálta azt a cselekedetét, hogy szép tévedéseket lerombolt; de azért nem kívánta, bár ne tette volna.

A szépen megírt novellából szeretet sugárzott ki. Ez tetszett az ellenségnek; vén bűnösök elforgatták a szemüket, s vértanúknak és igaz embereknek tekintették magukat, mert hiszen maga János kért bocsánatot tőlük s jóknak és tisztaszívűeknek mondta őket. — Így kell írni, mondogatták, így kell írni rólunk, akik jó szívvel vagyunk hozzá. — Csak nemrég dőfték le ugyanis orozva János nagy költeményét (a *Holdkóros éjszakák*-at), mert nyílt harcban nem bírtak volna vele; de János ezt is megbocsátotta nekik.

Ugyanebben a novellában ütött egyet János Voltaire-en, mert szeretet hijján való volt; magasztalta továbbá az örökbékét, a nő szavazati jogát és az Európai Egyesült Államokat.

Tavasszal heves vágyódás szállta meg Itália után, amely nem volt nagyon messze. Fölszedi hát a sátorfáját és leutazik a Földközi-tenger mellé. De Itália, a turista-örömök országa, több okból nem tetszik Jánosnak. A felsőosztály mulatóhelye volt, ahol öneki, úgy érezte, nem volt semmi keresni valója. Gondolatai, teljesen egyoldalúan, annyira ráterelődtek az emberiség szenvedéseire, hogy restelt élvezetet keresni a naracsfák és márványpaloták közt, és nem látott mást, mint kunyhókat és szegényeket, szenvedést és nyomort.

Visszatér hát Svájcba, az ideális országba, ahol műveltség és vagyon dolgában alig van különbség az emberek között, és ahol épülőben van már az igazi demokrácia.

János életébe zavaró elem keveredik most, amely két évi hiábavaló munkájába és csaknem az életébe került. Párisban egy nemzetközi nyelvtérjesztő intézetnek a vezetője felszólította Jánost, hogy tartson előadást a legujabb svéd irodalomról. János határozott nem-mel felelt a felszólításra, mert nem akart nyilatkozni irodalmi ellenfeleiről, és attól is félt, hogy bele talál kóstoni a nagyravágyás almájába. Meglobogtatták ugyanis előtte a többi tanárnak, jövőendő kollégáinak, a névsorát, és az előadások programján a francia irodalom előadójaként nem kisebb ember szerepelt, mint François *Coppée*. Az intézet vezetője makacskodott, össze akarta hozni Jánost mindenáron az említett és több más nagysággal, és kijelentette, hogy Jánosnak haszna lehetne belőle, esetleg lefordítanák és elő is adnák a darabjait.

János egy pillanatig odafigyelt a szép szóra, és elektromos szikrák cikáztak a szeme előtt; hatalom, állás, arany intett feléje, és a kísértő egyszer egész éjszaka csábító szavakat suttogott a fülébe; de reggel megjelent előtte Björnson és Lie haugeista*) lelkiismerete és saját régi eszménye a szenvedésről, és János diadalmaskodott. De meg kellett engednie az intézetnek, hogy belevehesse az ő nevét is a programba, mert hiszen csak egy esztendő múlva kellett volna megtartania az előadását.

Mikor most Párisba utazott, nagyon meg volt elégedve sajátmagával, ha arra gondolt, hogy ha akarta volna, megtarthatta volna az előadását. És

*) *Haugeista* vagy *haugidnus* norvég methodista felekezet. Alapítója *Hauge* János Nilsen (1771–1824) norvég földműves, aki 1795-ben lépett fel mint próféta pietista irányban a racionalizmus ellen. A felekezetnek, amely akkoriban elterjedt egész Norvégiában és Dániában, még ma is vannak hívei Dél-Norvégiában. *A fordító.*

mikor megpillantotta az *Institut de France* kupoláját, így szólt magában: ennek a boltozata alatt hangzottak el a szavaim, az én saját szavaim, ennek az országnak a nyelvén.*) De azért sohasem jutott eszébe, hogy meglátogassa azt a márki-professzort, aki annak idején felolvasta az értekezését, és akivel két esztendőn át levelezett volt. Gyakran látta a márkinak és feleségének a nevét a „*Le Figaro*”-ban ünnepélyekről és bálokról szóló tudósításokban, és tisztában volt vele, hogy hasznára válna, ha személyesen megismerkednék velők; de lemondott erről az ismeretségről, mert úgy érezte, hogy ez nagyon is sok lett volna a jóból. Szégyenlősség vagy büszkeség volt ez benne, vagy az a tudat, hogy műveltsége ebben a francia eredetiben gyökerezik? Vagy attól félt, hogy fényes kudarc fogja érni, amely rosszabb volna az otthoni kedélyes vereségeknél? Vagy mi más lehetett ez?

Volt egy szó: a *szerencsevadász*, amitől János nagyon félt. Minthogy minden ember arra törekszik, hogy mennél szerencsésebb legyen, ebben a szóban voltakép nem kellene semmi sértőnek lennie. Csak-hogy ezt a szót nagyon ravaszul szokták használni azok is, akik keresték és meg is találták már a szerencséjüket, hogy másokat elriasszanak, és azok is, akik keresték, de nem találták még meg, hogy a versenytársaktól szabaduljanak. János bizonyára beállt volna a sorba, ha nem fél a leleplezett szerencsevadász gyászfigurájától, és bizonyára oda is törtehetett volna a próbálkozáshoz, ha rendelkezik a kellő tulajdonságokkal, vagyis, ha simulékony és orcátlan és ha uralkodik testén, szavain és gondo-

*) Az önéletírás harmadik kötetében: *A Vörös szobában* (138–139. o.) megírja *Strindberg*, hogy 1875-ben felolvasták a francia Akadémiában egy szinológiai emlékiratát.

latain. Csakhogy mind ennek hijjával volt, és ennél-fogva kénytelenség volt csak, nem pedig erény, hogy nem állt be akkor a szerencsevadászok közé. De ez nem akadályozta meg abban, hogy azt ne képzelje magáról, hogy a szenvedés és lemondás embere, aki a kötelesség szavára hallgatott, noha csak kényszerről volt szó.

De most megkörnyékezte őt újra a kisértés, még pedig ezúttal oly fegyverekkel, amelyeknek nem igen állhatott ellent. Meghívták társ-szerkesztőnek egy nemzetközi szépirodalmi folyóirathoz. A szerkesztők között ott szerepelt több híres név, köztük egypár francia akadémikusé is.

De más egyéb is csábította Jánost. Arról volt szó, hogy megpróbálják valamennyi nemzet művelt embereit irodalmi szövetségbe tömöríteni, amely nemzetiségtől és politikai gyűlöletől függetlenül arra fog törekedni, hogy előmozdítsa a kapcsolódást a népek között.

János akkoriban rajongott a nemzetköziségért, mert Svájcban csupa idegen között az volt az érzése, hogy valamiféle osztályközi nemzethez tartozik, és egyébként is egész csomó nemzetközi szervezet vette körül: nemzetközi munkás-, forradalmi, posta- és táviró-, béke-, irodalmi és betegápoló egyesületek. Ennélfogva úgy látta, hogy az új vállalkozás nagy és tiszteletreméltó feladatot tűzött ki maga elé. Csábította továbbá a hatalmi állás is, hogy bírói széket üljön az egész északi irodalom fölött a külföld, Európa, az egész világ előtt, mert a folyóiratnak voltak szerkesztői Amerikában, Kinában és Indiában is.

Miután föltette magában, hogy nagylelkűen és szeretettel fogja kezelni ellenségeit, elfogadta a meghívást és elkezdett készülni a méltó bemutatkozásra, hogy francia nyelven is érvényesíthesse

mindazt a szint, amely stílusát jellemezte. Két tanítót szerez magának, franciául ír, franciául beszél és a nagyravágyás álmait is franciául álmodja végig.

Most valóban hatalmi állása volt; de a körülmények, vagy vérmérséklete, vagy erejének a fogyatékossága arra kényszerítették, hogy lemondjon róla.

Nem sokkal ezután egyik barátja felajánlotta János egyik legjobb novelláját az akkoriban igen tekintélyes *Nouvelle Revue*-nek. Udvarias megjegyzések kíséretében visszakapta ugyan János a novellát, de egyidejűleg fel is szólították, hogy írjon valamit a folyóirat számára és engedje át közlésre, mielőtt máshol megjelenik.

Most fejébe szállt Jánosnak a vér, és a nagy ütőkártyát, amely a kezében volt — nem játssza ki, hanem eldobja. Miért? Miért nem írta meg akkor a novelláját és miért nem menekült a kelepceből, amellyel otthon várták? Ma már nem tud felelni erre a kérdésre; de sajnálni tudja, hogy nem tette meg. Elbolondították őt megint; azt hitte, hogy szeretetre épített módszere bevált, és hogy minden ellensége megbocsátott neki és szereti őt.

Talál továbbá egy párisi társ-szerzőt Stockholmban megbukott darabjához,*) és reményeket ébresztenek benne, hogy a darabot az egyik párisi színházban előadják.

Lehetséges, hogy mindaz, amiről most álmodozott, valósággá válhatott volna, ha az eredmény nem is lett volna oly fényes, mint ahogy fantáziája óhajtotta; de mindenesetre tele volt a keze jó kártyá-

*) A franciák társ-szerzőnek (*collaborateur*) nevezik a szindarabok fordítóját. Strindberg megbukott darabjának címe ez volt: *Benkt úr felesége*. Vesd össze e kötet negyedik fejezetét (64. oldal).

val, csak az kellett volna hozzá, hogy tudjon vele játszani is.

Közben hozzászokott ahhoz, hogy Európa fiának tekintse magát, és új, nagyobb haza intett feléje hivogatóan. Ez önbizalmat és önérzetet öntött beléje. Fölkeresték, mint oly tehetséget, akire szükségük volt; a szerencse szaladt utána, és ő nem volt szerencsevadász. Ez megnyugtatta hazafias és vallásos lelkiismeretét.

De rajongó feje mindeközben egy világrengető óriási terven dolgozott, amelyről pirulva kellene beszélnie is, ha most utólag nem tudna rajta mosolyogni. Először be akart nyomulni Párisba, nevet akart teremteni sajátmagának, s azután ennek a névnek a hatalmával levegőbe akarta röpíteni az egész kultúrpalotát egy szatírával erről a követelődző városról, amely a világ középpontjának tartotta magát. Nagyzási hóbort volt ez, Atlantika-fantazmagória,*) tagadhatatlanul; de kérdés, vajjon más, kedvezőbb körülmények között nem valósíthatta volna-e meg a tervet. Az a vállalkozás, hogy megnevettesse Európát a csúföndároskodó párisin, nem volt veszedelmesebb *Max O'Rell***) vállalkozásánál, aki kacagásra bírta az egész világot Anglián, és az angol válasz a „*John Bull et son île*” című szatírára nem volt sem szellemes, sem mélyenjáró.

De ez a terv egy másik, nagyobbbszabású tervvel váltakozott benne, amely nehezebb is volt az

*) Olof Rudbeck (1630—1720), svéd polihisztor, *Atlantica* című munkájában, amely annak idején (1675—1698) hallatlan feltűnést keltett, azt bizonyította, hogy a paradicsom Svédországban volt és hogy Svédország a bölcsője az egész nyugati műveltségnek. A fordító.

**) *Max O'Rell*, másként *Paul Blouët* (1848—1903), angol eredetű francia író. Éveken át Párisban élt, s ott jelent meg 1883-ban első szatirikus munkája Angliáról: *John Bull et son île* (*John Bull és szigete*) címmel. A fordító.

előbbinél. Fel akarta földözni és fel akarta ébresztetni Európa parasztjait, hogy megfenyegeesse velök a kultúrát. Ennek a tervnek újabb változata az lett később, hogy egyetlen nagy körutazás keretében ismerteti egész Európa földjét és falusi lakosságát, amely úgyszólván ismeretlen volt, míg a szállodás, színházas és múzeumos városokról évente százszámra jelentek meg a leírások. Ezt a tervét végül meg is valósította, és amikor e sorokat írja (1886), be is fejezte már a *Franciaország parasztjairól* szóló munkájának első részét.

Mikor végül bemutatkozik francia stílusával, az első alkalmat arra használja fel, hogy Björnson fegyverhordozójának ajánlkozzék, aki éppen akkor vívta meg nagy csatáját s akinek éppen ezért szüksége volt rá, hogy körülvegye őt mindaz a fény és népszerűség, amelyet elő lehetett teremteni. Irodalmi analízis helyett dicsőítő beszédet, „politikai” röpiratot írt János, de egypár párisi ujság leköszölte, és János büszke volt rá, hogy ünnepeltethette hőseit, akinek férfias viselkedésében volt valami a norvég királymondából, bárha voltak, akik szívesebben látták volna a hőst is a harcmezőn s nem oly messze onnan. De ennek megvolt a maga nagyon is alapos oka.

Ouchy-ban*) közeledett a nyár, s a turisták csapatosan özönlöttek oda. A téli szállás fülledtté lett, és jelentkezett a sorvasztó, az emésztő honvágy. Levegőváltásra volt szükség, menekülni kellett a hőség elől, és János felvonult a hegyek közé. A hegyek meg is gyógyították, és János csakhamar megint friss emberré lett, tele életkedvvel és bátor-

*) Lausanne mellett, a Genfi-tó partján, ahol Strindberg tartózkodott. *A fordító.*

sággal. Munkához lát, hogy könyvet írjon a nőről, akiről eddigelé nem akart gondolkozni, minthogy ő maga a boldog erotikus stádiumban élt, amelyet megnemesített és széppé tett három gyermeknek fiatalító és mindent kiengesztelő megérkezése, amely kapcsolatban a kellemes valósággal elfojtott minden elmélkedést a férfi és nő viszonyának a természetéről.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A NŐ ÉS AZ ÚJ-SVÉDORSZÁG.

(1884—1885)

Mikor munkához látott, szimpátiával készült írni a házasságról. Jóadag ósdi babonás tisztelet élt benne az anya iránt, és lépten-nyomon azt hallotta, hogy a nő elnyomatásban él. Minthogy őmaga is elnyomott volt, azon akarta törni a fejét, hogy mi módon szabadítható fel a nő éppúgy, mint mindenki más, az elnyomatásból. Hogy egészen tisztán lásson, azt a módszert választotta, hogy azok közül a házasságok közül, amelyeket ismert, leír annyi esetet, amennyit csak leírhat; és sok házasságot ismert, mert egykorú barátai közül a legtöbb házasember volt. Kiszemelt közülük tizenkettőt, a legjellegzetesebbeket, és belefogott a munkába.

Mikor megírta körülbelül a felét, szünetet tartott és átnézte a gyűjteményt. Az eredmény egészen más volt, mint amit várt. Hozzájárult ehhez az a véletlen is, amely a panzióban, ahol János most lakott, harminc nőt sodort együvé. Láttá őket minden étkezésnél, látta az étkezések között, mindig és

mindenütt, foglalkozás nélkül, fecsegésre éhesen, követelődzőn, élvezetre vágyón. Voltak köztük tudós nők, akik ott felejtették a *Saturday Review*-t a székeken; voltak köztük író nők, beteg nők, lusta nők, fiatal nők, csinos nők.

Mikor látta tétlenkedő, henye életüket, amely bánat, gond, veszély nélkül folydogált, azt kérdezte magában: miből élnek ezek a paraziták ezzel a rakás gyerekekkel? És amikor nem látott mást, csak nőket, azt kérdezte: hol a férfiak?

És ekkor fölfedezte a családfentartót.

A férfi ott ült egy sötét irodában, a londoni Cityben; a férfi ott állomásozott Tonkinban, ahová elvezényelték; a férfi ott dolgozott hivatalában Párisban és várta, hogy szabadságot kapjon; a férfi ott járt üzleti úton Ausztráliában, hogy hozományt szerezzen a lányának.

És az a három férfi, aki ott volt a panzióban, alkalmul szolgált Jánosnak arra, hogy elmélkedjék az állítólagos rabszolgánőről.

Volt ott egy férfi, akit felküldtek egy pokoli forráságú padlásszobába, míg az anya lent lakott leányával az első emeleten erkélyes szobában.

Egy idősebb férfi, aki maga fürge, friss gyalogló volt, lépésről lépésre vezette beteges hitvestársát, kezével támogatva őt hátulról, mikor föl akart jutni egy-egy lejtőn, vitte az asszony sáljait, az asszony székeit, az asszony apróságait, és közben csupa tisztelet és szeretet volt, mintha öregkorára fiává lett volna az asszonynak, mikor ez nem lehetett már többé a felesége.

Ott ült Lear király a lányával. Ez kísérteties látvány volt. Több volt hatvanesztendősnél, nyolc gyermeke volt, közülük hat lány, akikre addig, amíg gazdag volt, rábízta házának vezetését és valószínűleg vagyona kezelését is. Most immár szegény

volt, nem volt semmiye, és valamennyien faképnél hagyták, valamennyien, egy lányán kívül, aki anyai nagynénjétől egy kis vagyonkát örökölt. És az egykori óriás, aki tizenkét személy ellátásáért tudott dolgozni, most, amikor a megaláztatások a csőd után összeroppantották, kénytelen volt kegyelemkenyéren élni a lányánál, és ugyancsak érezhette, hogy ez mit jelent. A lánya, aki húsz évnél tovább fogyasztotta a szeretetnek sohasem mérlegelt, bőkezű kenyerét, most sorba járta mind a huszonkilenc barátnőjét, hol saját sorsát siratva, hol nyíltan apjának a halálát kívánva. És nem győzték vigasztalni, nem győzték sajnálni őt. Nekibátorodva, elkezdi erre vádolni az apját, hogy nem taníttatta őt semmire, és szidja a férfiakat, akik rabszolgaságban tartják leányaikat.

János egyszer így szólt hozzá:

— Ön, aki oly gondos nevelésben részesült, hogy három nyelven tud írni és beszélni, bizonyára jól megélhetne nyelvtanításból, amíg férjhez nem megy. Aztán meg öreg édesapjának valószínűleg sejtelve sem volt arról, hogy maga hajadon akar maradni, és nem sejtette ezt valószínűleg maga sem, amíg fiatal volt. (János, aki az egyetlen fiatalember volt a panzióban, megengedte magának azt a halhatlan dolgot, hogy udvariatlan volt a hölgyekkel.) És az édesapja azt hitte, az lesz a legokosabb, ha jövődő anyának neveli önt olyan műveltséggel, hogy hozzáillő társa lehessen egy művelt férfinak.

Nem, önagysága sohasem akart férjhez menni, mert maga akarja megkeresni a kenyerét és nem akar semmiféle férfin élősködni.

Ez volt az állandó téma, és úgy látszik, ez a veleje az egész nőkérdésnek. A nő tudatára ébredt annak, hogy mi az, ami helyzetében valóban ferde, hogy azt ne mondjuk, lealacsonyító, és ennyiben

igaza van neki; de egyelőre egy módja van csak arra, hogy szabaduljon: tegye magát valóban hasznossá az otthonában, vezesse jól a háztartását és ápolja a gyermekeit. Ily módon felszabadítja saját magát és maga keresi meg a kenyerét.

De mikor János minden áldott nap hallotta emlegetni az elnyomott nőt, gondolatai visszaterelődtek megint a férfi helyzetére, és belátta, hogy itt olyan összezsomózott gombolyaggal áll szemben, amelyet csak női kéz bogyozhatott össze ennyire.

Mikor leírta tizenkét házasságát és átnézte azt a körülbelül hatvanat, amelyet följegyzett, egyetlen olyat sem talált köztük, amelyben a férfi sorsa nem az lett volna, hogy kínozták, letiporták és ütötték-verték szabadjára. Itt tehát nem az volt a kérdés, hogy felszólaljon-e az elnyomottak érdekében; hanem csak arról lehetett szó, hogy leleplezze a cselzővöket.

— Mondja csak, — szólította meg egyszer Lear királynak a lányát; — maga, aki érzi most, micsoda teher eltartani egyetlen személyt is sajátmagán kívül oly pénzből, amit ajándékba kapott, gondol-e arra, mekkora terhet érezhet a hátán az a családapa, aki-nek tizenkét emberért kell dolgoznia? Bele tudja-e magát képzelni ebbe anélkül, hogy be ne lássa, mennyivel nehezebb az ő sorsa, mint a magáé?

Nem, ezt természetesen nem tudta belátni, és az öreg oly rongyos ruhákban járt, hogy szégyelte magát a társaság előtt. A lánya megpirongatta, mint valami tacsikót, sőt rendre is utasította ebéd közben. És ez az ember valaha hajógyári igazgató, konzul és országgyűlési képviselő volt, s nyolc gyermeket nemzett, akiket föl is nevelt. Értelmes ember volt még mindig, sokat tudó, világot járt, éleseszű férfi, és haszontalan együgyű lánya így bánt vele.

Mikor a lány lefeküdt havibajával, s a haját

tépte és dühöngött, mert baja nő-voltára emlékeztette, huszonkilenc barátnője lábujjhegyen járt a folyosón s nyakra-főre hordta föl neki a teát és az orvosságot, mintha az a veszedelem fenyegetné a világot, hogy el találja veszíteni egy nagy polgárát. De mikor szélütés döntötte ágyba az agg apát, a lágyszívűek minden félórában kérdezősködtek, nincs-e még vége. És amikor újra fölkel, a finom-érzésűek úgy fogadták, mint valami gonosztevőt. Ő, a hős, aki végigharcolta a maga nagy, nehéz harcát, és átszenvedte most az öregség minden kínját és keserűségét, sohasem panaszkodott, csak szeretett volna nem egyszer menekülni minden emberi lény elől és keresni valami lyukat a hátulsó udvarban, hogy ott dögöljön meg elrejtőzve, mint a kivénült házimacska.

Majd odaszállt a panzióba egy orvos, akit az a szerencsétlenség ért, hogy tehetséges nőt vett feleségül. Kiküldték, hogy vigyázzon a kisgyerekekre, amíg az asszony és a cseléd fürdött vagy öltözködött.

— Mért ne gondoizhatná a férfi is a gyerekeket, ha a nő megteszi? — kérdezte egészen nyíltan a tehetséges feleség.

És természetesen senkisémmel mondott ellent neki, hanem valamennyien rendben lévőknek találták, hogy a férfi azt a kis pihenőidejét, amely családfentartó munkája közben marad neki, arra használja fel, hogy elvégzi az asszony cselédjének a munkáját, mert az asszony maga nem vigyázott sohasem a gyermekeire, hanem a tehetségét fitogtatta, azzal, hogy eljárt tanulmányozni a börtönöket és meghallgatni ostoba papoknak a prédikációját.*)

*) Ezt a házaspárt festi meg János később: *A családfentartó* című hírhedt történetében, a *Házasodjunk!* második részében. *Strindberg jegyzete.*

János eltűnődött néha rajta, vajjon nem akadt-e össze véletlenül a női nem harminc válogatott példányával, és vajjon szabad-e általánosítania? De mikor sorra vette mind a százat, akit ismert, és amikor előszedte „a legjobbakat“, akiket Párisban látott, és amikor összehasonlította őket később a legeslegjobbakkal, a stockholmi úttörőkkel és reformátorokkal, hát akkor azt találta, hogy egyik tizenkilenc, a másik egy hijján húsz, és hogy csakis azok a nők értékesek, akiket „igazi nők“-nek szoktak csúfolni, és csakis a jelentéktelen nők érnek valamit, éppen azért, mert olyasmit nyujtanak, amit a férfi nem képes nyujtani.

Néha úgy érezte magát, mint valami bandita, aki egy szép napon le fogja szűrni mindezeket a mártirokat, és a barátságot csak nagy ügyel-bajjal tudta fentartani velök.

János elkészül a könyvvvel, de az előszó hiányzik még hozzá. Véletlenül a kezébe kerül most *Csernisevszkij: Mit csináljunk?* című regénye,*) és János rögtön megtántorodik. Nagylelkűen és elég ostobán kölcsönadja a regényt a hölgyeknek. Izlett nekik a pecsenye, János pedig kiadta kezéből fegyverét. A legfinomabb érzésűeknek azonban az volt a véleménye, hogy kár ezért az emberért, és természetesen lángra lobbantak a nihilistáért, aki nem akart megházasodni, hanem szöges párnán aludt.

De János rögtön fölfedezte a hibát a *Mit csináljunk?*-ban. Nem volt gyermek a házasságban, és nem is volt igazi házasság. És még valami. A könyv nem-nélküliekről szól, és ezeknek együttélése rend-

*) *Csernisevszkij* Miklós (1828—1889) orosz író. Híres regénye, a: *Sto gyélaty? (Mit csináljunk?)*, amelyért Szibériába száműzték, 1867-ben jelent meg Veveyben. A ford.

ellenes. De ez a rendellenesség oly jelenség, amelylyel előbb-utóbb számot kell vetni, hogy hibás ne legyen az egész probléma megoldása.

Viszont kezdte János megérteni, milyen nagy fejlődést jelent az, hogy a nő tudatára ébredt saját nemi bűnösségének és amikor észreveszi sajátmaga okozta megaláztatását, düh fogja el, amely végül azt az egyetlen szörnyű és gyakran valóban meghatározó vágyat fakasztja benne, hogy megpróbálja ráháritani a hibát a férfira. Érti immár az anyák gonoszságát a gyermekekkel szemben, és akár-milyen áron és akár-milyen eszközökkel a férfi fölé akar kerekedni; mellette sohasem akar állni, mert megveti a férfit, akit a nemi gerjedelmek rácsábíthattak oly szerződésre, aminő a házasság.

A regény elolvasása után mélységesen sajnálni kezdte János a nőt, és könyve előszavában igyekezett megállapítani, hol az egyenleg, és mikép lehetne megjavítani a mérleget úgy, hogy egyik fél se szenvedjen, még a férfi sem. A kérdés tanulmányozásából a következő eredményt szűri le: minthogy a mai társadalom a patriarchátuson épült fel, ugyanez a régi társadalom természetesen nem maradhat meg, ha a matriarchátusra akarunk építeni. Köztársaságot nem léptethetünk életbe úgy, hogy megtartjuk egyidejűleg a monarchiát is.

De mikor eljut ahhoz a kérdéshez, vajjon megjelenhet-e a nő a munkapiacon, botorkálni kezd, mert elfelejti, hogy a nőnek megvan a *maga külön* munkapiaca. Azt azonban érzi, hogy nem lehet rendjén, hogy a nő versenyre szálljon a férfival, jobban mondva, kiszorítsa a férfit, amíg ez részben föl nem szabadul családfentartói kötelességei alól, mert hiszen az egész nagy munkapiac éppen a velejáró kötelezettségek alapján illeti meg egyedül a férfit. Nem verseny tehát, ha a nő betör most a munka-

piacra, hanem kiváltságoknak a hajszolása; oly lóverseny, amelyben az egyik ló száz kilogramm súllyal indul, a másik pedig semmivel. Nem szabad mérkőzés vagy szabad verseny, hanem udvariaskodás.

Nem fődözte még fel továbbá azt sem, mi a csálás a házassági szerződésben, bárha nem győzött csodálkozni oly törvényen, amely arra kényszeríthet egy szegény férfit, hogy eltartson egy gazdag nőt.

A nő igazi felszabadulását sehogysem tudta elképzelni a régi társadalomban. Nagyon sok nő nyíltan hangoztatta ugyanis, hogy nem akar gyermeket, és János valószínűnek tartotta, hogy ez némelyekben a faj satnyulásának megnyilvánulása, másoknál pedig az anyagi gondoktól és a házasság kényszerétől való félelemnek a jele. Éppen ezért abból a nagyon észszerű föltevésből indult ki, hogy ha egészségesek volnának a viszonyok, a két nem éppúgy keresné egymást ezentúl is, mint eddigelé, és nem riadna vissza a gyermekektől sem. Csakhogy éppen ez a föltevés volt az, amit visszautasítottak és felborítottak: — Nem kell gyermek! Szó se lehet többé nemi viszonyról!

János elképedve hallja ezt. Oly jelenséggel került szembe, amelynek a gyökeréig csak a mult hosszú, komoly tanulmányozása révén juthatott el. De annyit már akkor is megállapított, hogy az idők folyamán, a nemi ösztön kényszerű elnyomása és a kereszténység világmegvetése a fejlődés új magját ültette el, amely most titokban kicsirázott, és a női nem két külön fajtára oszlott, amely készül két külön fajjá rögződni: a terméketlenek és a termékeknek fájává, úgyhogy ennél fogva a nőkérdést lehetetlen megoldani általánosítással. Most a nemnélküliek dolga kezdett előtérbe nyomulni, és ott volt a

hiba, hogy ezeknek a követeléseik közé akarták beszorítani az anyákeit is.

Jánosnak sok mindent le kellett győznie, mielőtt kigyomlálhatta magából a hódoló megalázkodást az anya és a nő előtt, sőt a *Főnixsz madár* című elbeszélésében meg is védte szépen az anyát, akit a modern amazonok annyira megvetnek.

Mikor a könyv már megjelenőben volt, János nyugtalanzkodni kezdett és beállított a feleségéhez, hogy könnyítsen a lelkiismeretén. Felesége, aki többnyire úgy bánt vele, mint anya a fiával, látta rajta, hogy szidást akar kapni.

— Mit csináltál már megint, — kérdezte tőle, — hogy olyan boldogtalannak látszol?

— Könyvet írtam!

— Ú-úgy? Miről szól a könyv?

— Hát . . . a nőkről!

— Hm, szépen írtál róluk?

— N-nem, nem éppen; de te ne olvasd el! Borzasztóan sajnálom a dolgot.

— De hát mért írsz olyasmit, fiacskám, amiért utólag sajnálkozol?

— Nem tehettem mást, kénytelen voltam tisztázni ezt az átkozott kérdést. De látod, — folytatta János, — ez csak elmélet, és teneked nem kell törődnöd vele. Tudod, hogy jóbarátod vagyok, de nem nézhetem az igazságtalanságot, és . . . ígérd meg, hogy nem olvasod el a könyvemet!

Megígérte, így hát rendben volt a dolog.

A könyv, mint mondotta, elmélet volt, és János az előszóban átengedte akkor még népszerű nevét a nők ügyének; követelte a nő teljes egyenlősítését a férfival, de természetesen a kellő reformok megvalósítása után, úgyhogy senkinek se legyen kára a dologból.

De csakhamar be kellett látnia, hogy nem a nő egyenlősítéséről volt szó, hanem a férfi leigázásáról.

Miután odébb állt a nagy nőtanyáról, táviratot kapott, hogy pörbe fogták vallásháborításért.

Vallásháborításért? Sehogysem értette a dolgot. Hiszen ő a nőről írt.

Ma már körülbelül mindenki tisztában van ennek a hirhedt vallásháborítási pörnek az igazi értelmével. Bohózat volt az egész, amelyet egy nő rendezett, de természetesen úgy, hogy egy férfit tolt előtérbe maga helyett. A részletek az emlékiratokba tartoznak és kívül esnek ennek a könyvnek a keretén. Komédia volt, amelyet rosszul komponált meg egy nőszemély, és az a szerep, amelyet Jánosnak szánt benne, sehogysem felelt meg neki. Hamis volt elejétől végig. János elhárította magától, de rákényszerítették, és rákényszerítettek ráadásul egypár más szerepet is, amelyet még kevésbbé szeretett. Azt akarták, hogy legyen néptribun, legyen hitújító, legyen pártvezér; legyen minden, csak az ne, ami volt: ne legyen — költő.

És mialatt folyt a pör, csupa álnokságot, csupa rosszul rejtett kárörömet látott, és most már tudta, hogy amikor a vallásról beszéltek, a nőket értették. Ez volt életének a leggyötrelmesebb ideje.

Egy pillanatig, amikor az a veszély fenyegette, hogy az ellenség nagyon is elhatalmasodik, arra gondolt, hogy vállalja csakugyan a demagóg szerepét, betör a tömegbe, szétugrasztja a ligát és megveri az ellenséget a saját területén. Ehhez azonban áldozatra volt szükség, és János hajlandó volt az áldozatra.

A legjobban szervezett párt a Goodtempláriusok rendje volt, amelyben a reakciók uralkodtak. János már egy álló esztendeje úgynevezett mérték-

letes életet élt, s amióta megkapta a táviratot, tartózkodott az erős italoktól. Azt hitte hát, hogy megállhatja a próbát, és féligmeddig fogadalmat tett.

Áldozat! Ez a régi keresztény stílusra emlékeztette, és János egész nyáron át arról álmodozott, hogy mértékletességgel, a fényűzés csökkentésével kell meggyógyítani az emberiséget, sőt ráadta magát végül a vegetariánizmusra is. Egyszóval aszkéta lett!

De aztán fölvetődött benne az a kérdés, vajjon ennek az áldozatnak a követelése a kisemberektől nem huncutság-e csupán? Ki kérdezte az államfőtől vagy az egyház fejétől, hogy iszik-e erős italokat? Hiszen az érsek eldicsekedett vele, hogy annyira híjával van minden előítéletnek, hogy kártyázni és táncolni szokott. Ki sujtotta megvetéssel az agrárpárt vezérét azért, mert szerette a jó ebédeket? Mért igyék hát vizet a radikálisok főnöke?

A teljes önmegtartóztatás megfosztotta őt minden erejétől, és János úgy összeesett, mintha rongyból lett volna. Az orvos, hogy megelőzze a betegséget, kénytelen volt ráparancsolni Jánosra, hogy térjen vissza régi szokásaihoz; és János, hogy képmutatónak ne tarthassák, egy nyilvános ebéden hajtotta végre az orvos parancsát, a mértékletesség több hívének jelenlétében. Nem komédiázott ugyanis sohasem; de ha most az egyszer meg is tette volna, egyszerű párt-manőver lett volna, amit megengedett magának minden nagyrabecsült pártember; és nem is lett volna baj, ha megteszi, mert a túlzott őszinteség az ellenséggel szemben nem más, mint ostobaság.

A pör lezajlott, még pedig, főcélját tekintve, sikeresen. János ziláltan, munkára képtelenül és anyagilag megrendülve került ki a pörből. Utólag néhány nem sikerült merénylettel megpróbálták még

szétrobbantani a családját; de János várta és előre-látta a támadásokat, és mindent idejében elhárított.

Igy szokott háborút viselni a lágyszivű nő, és ennek az időnek a tapasztalataiból, valamint az akkor divatos nő-irodalomból megismerkedett János a szerető, önfeláldozó és megbocsátó női szívnek sok titkával.

Az a harc, amelyet ezenkívül meg kellett vívnia az ostobasággal is, kevésbé érdekelte Jánost; egyelőre nem is igen törődött vele, és hozzá sem nyult a feléje dobott mocskos keztyűkhöz.

De volt a pörnek több más következménye is; a többi között szakadást okozott a fiatalok között, akiknek össze kellett volna tartaniok, hogy dülöre vigyék a nagy kérdéseket, a vallási, politikai és társadalmi reformot, amellyel a nők egyáltalán nem törődtek, mert érdekeik mások és csekélyebb jelentőségűek, s amely most ennélfogva egyelőre hát-térbe szorult.

Akkoriban kezdték jobban emlegetni az Új-Svédországot. Mikor János először érintkezett az ifjabb nemzedékkel, ez még tanulmányaival foglalkozott. „A svéd nép” megjelenése után a fiatalok csakhamar megpróbálták kapcsolatot keresni Jánossal, és többször találkoztak vele, hogy együtt megbeszéljék, mikép indíthatnának lapot, illetve később már csak folyóiratot. Ezeken a találkozásokon mindig hangoztatták ezt az alapelvet: programot nem adunk! Tudták ugyanis, hogy még oly sok az elintézetlen kérdés, oly sok igazságot kell még megállapítani, hogy nyomtatásban nem tudnának semmiféle követelést megrögzíteni. Ezeknek a lapkiadói javaslatoknak tisztára szociálpolitikai céljuk volt, nem pedig irodalmi. A kiadásból nem lett semmi, a tervek megvalósítását későbbre halasztották.

„Az új birodalom” megjelenése után megmutat-

tak egyszer Jánosnak egy kis lapot, amely színházi ujság volt. János belenézett, de gyöngének találta, mert a lap jórészt színészekkel és színésznőkkel foglalkozott, s a nőkérdést ideális alapon tárgyalta. Egy élclap ki is csúfolta az új lapot és nevetségessé tette a fiatal szerkesztőket. Az egyik szerkesztő, aki Jánosnak régebbi ismerőse volt, arra kérte most Jánost, hogy dolgozzék a lapba. János azt felelte, hogy nem dolgozik. A színház nem érdekli, és ahhoz öreg is már, hogy ily módon tartsa oda a hátát. Végigjárta már, mint író, tizenöt esztendőnek az iskoláját, és nem köteles megint elülről kezdeni.

Ez a válasz akkoriban elégedetlenséget támasztott, és már arról morogtak, hogy cserben hagyta a pártot.

— Mféle pártot? — kérdezte János. — A színházi pártot? Nem veszek észre a lapban semmiféle pártcél, nem látok semmiféle törekvést a haladásra, hiszen az egyik novella ki is csúfolja egy kicsit a realizmust az irodalomban.

A lap hamarosan meg is szűnt.

Most aztán felszólították Jánost, hogy adjon ki egy anthológiát fiatal modern szerzőkből, akik meg akarják mutatni, hogy mit tudnak. A fiatalok között, akik természetesen úgy akartak szerepelni, mint ellenzék, egypár nő is volt.

Megindult a készülődés, de nagyon lagymatagon. János erre otthagyt mindent és elutazott. Érezte, hogy sokkal inkább farkas, semhogy ott maradhatna ebben a juhakolban anélkül, hogy marakodásra ne kerüljön a sor. Az irodalmi párt esztetikai törekvéseitől idegenkedett, mert az ő számára a szépirodalom fegyver volt csak vagy szórakozás.

Amikor már egy félesztendő külföldön töltött, hallotta, hogy odahaza radikális lapot indítottak. Fel is szólították, hogy lépjen be a laphoz önkéntes

munkatársnak. Nekirontottak tehát megint az ellenségnek, s ő most kullogjon utánuk és támogassa őket. Igaz, hogy mostanában a szépirodalomnak szentelte magát; de azért úgy vélte, hogy tekintettel tizenkét esztendei ujságíráskodására, előre beavathatták volna őt is a titokba. Mindazáltal nem törődött tovább ezzel az aprósággal, hanem belépett a laphoz közkatonának a fiatalabbak fővezérlete alatt, akiknek volt immár kész programjuk is.

Minden program ezer alkalmat nyújt a vitakozásra; jelszavakat szül, parancsokat, tárgyalást és egyezkedést von maga után, vagy vak engedelmességet kíván. János ennél fogva sohasem tolakodott előre főnöknek, hanem az ügy érdekében egyszerűen beállt a sorba, és ez egyelőre nem is volt nagy dolog, mert a program még fejlődőben volt. Igaz, hogy helytelenítették Jánosnak úgynevezett természetimádását, inkább csak belátás híján vagy Mill hatása alatt, de János tisztelte a véleményüket és rájuk hagyta a dolgot, mert nem akart civódásra okot szolgáltatni.

Ekkor történt, hogy az Új-Svédország úgy lépett fel mint főnök, és parancsot adott Jánosnak arra vonatkozólag, hogy mikép viselkedjék a pörében. Mikor János nem engedelmeskedett rögtön a parancsnak, a fiatalok voltak azok, akik rászabadították Björnsont bunkósbotnak. Ennek hirtelen szakítás lett a következménye János és Björnson között. János később sajnálta a dolgot, bár az idő megérett már arra, hogy elváljanak, mert nézeteik nagyon is mereven szembehelyezkedtek egymással. De János, aki az ellenséggel szemben farkas volt, barátaival szemben úgy viselkedett, mint a bárány, és amikor megértette, hogy a fiatalok részint jóakaratból, részint érdekből hatalmaskodtak vele, szemet hunyt mindenre.

A pörrel egyidejűleg férfias közös támadást intéztek a vallási elnyomás ellen. A nők ebbe nem avatkoztak bele, mert efféle apróságok nem érdeklik őket.

Eddig rendben volt a dolog. De mikor véget ért a pör, a nők betörték a táborba, hogy szakadást idézzenek elő, mert János most immár veszedelmes volt rájuk nézve, és sikerült is nekik azoknak a férfiaknak az egységét, akik oly jól kezdték és oly jól folytatták is a nagy harcot a nagy kérdések érdekében, az egyetlen kisebb jelentőségű kérdéssel: a nőkérdéssel kapcsolatban megbontani.

János egyelőre még nem botránkozott meg és nyomtatásban nem is nyilatkozott másképp, mint helyeslően a fiatalok törekvéséről, mert nem volt kicsinyeskedő és sokkal türelmesebb is volt náluk, noha nagy kérdés, vajjon kinek lett volna joga rá első sorban, hogy fitymálva nyilatkozzék a másik fél tevékenységéről.

Jánosnak még egyszer tudomásul kellett vennie, hogy párt-tag, noha sohasem lépett be semmiféle pártba, és hogy főnökei vannak, akik nem átallozták kihúzni egyik kéziratából a kellemetlen megjegyzéseket, amelyek nem sértettek sem erkölcsöt, sem vallást és nem szolgáltathattak volna okot semmiféle bírói eljárásra sem, csak azért, mert nem egyeztek meg saját nézeteikkel a nőkről. Minden nagy kérdés háttérbe szorult, minden közös érdek megszűnt most — pusztán a nők kedvéért.

És ami a legfurcsább volt: a szocialisták, akiket oly hatalmas fegyverrel ajándékozott meg, aminő a *Házasodjunk!**) volt, amelynek egész első része arra

*) *Strindberg* 1884-ben adta ki a *Giftas (Házasodjunk!)* első részét, amelyben tizenkét házasság történetét írta meg. A munka második része (tizennyolc újabb házassági történet), amelyről alább lesz szó, 1886-ban jelent meg. A ford.

törekedett, hogy a társadalom valamennyi elégtelenét belekényszerítse a szocializmusba, és amely a nő számára ezt az egyetlen alternatívát állította fel: szocializmus vagy rabszolgaság, — a szocialisták is hátba támadták Jánost, dezavualták őt és lemondtak egy akkor még nagyon erős harcosról csak azért, mert udvariatlan volt a nőkkel szemben.

Megpróbálták pontról pontra cáfolni is János értekezését a nők egyenlősítéséről vagy zsarnokságáról; de ez a kísérlet nem sikerült s mindössze néhány erőtlen részletkifogásra és egypár gyalázó szóra szorítkozott. Most aztán előnti Jánost is a düh s a nőkben csak reakció, önző, kicsinyes pártot lát, amely visszavonást akar szítani, hogy uralkodhas-sék. De azért elnyomja szenvedélyeit és nyugalmat erőltet magára, hogy tanulmányozhassa a kérdést, mielőtt ítéletet mond.

Minden kínlódása, minden galád bosszú ellenére, gyűlölet és keserűség nélkül próbál, még mindig a szeretet módszerének alkalmazásával, a társadalmi kérdés és a nőkérdés mélyére hatolni, s így jött létre az a kedves könyve, amelynek ezt a címet adta: *Utópiák.* De mielőtt ezt a könyvét megírta, összegyűjtött és elolvasott mindent, amit a legkiválóbb elmék gondoltak ezekről a kérdésekről.

Nyakig benne ül most a szocializmusban, anélkül azonban, hogy a berliniek industrialista programja behálózhatná. A nő felszabadulására, a nőére, aki továbbra is úgy akar élni, mint nemi lény, más módot nem lát, mint a családi közösséget, amelyben egyesült erők könnyen gondoskodhatnak a gyermekek fölneveléséről. Szó sem lehet tehát felszabadulásról, ha ragaszkodni akarunk a régi társadalomhoz.

Csakhogy ez nem tetszett nekik.

Igy kell lennie; úgy, ahogy a program

mondja! A párt megalakult és a program elkészült már. Megállapították továbbá, hogy a szeretet módszer ideализmus (valószínűleg az is), és ez a módszer, különös mód, éppen a szerető szívű hölgyeknek tetszett legkevésbé.

Azzal a meggyőződéssel, amelyet a tapasztalásból merített, hogy csak a legnyersebben, legbrutálisabban kimondott igazságnak lehet hatása, és dühösen, hogy újra becsapatta magát, elutazik János Párisba, hogy sajtó alá rendezze a „*Házasodjunk!*” francia kiadását, és a halálosan megsértett és bolonddá tett ember dühe lobog benne, hogy bosszút álljon nem fiatalabb ellenfelein, hanem mindannak ellenére, ami történt, még mindig valamenynyik közös ellenségén: — a reakcióson és mellesleg a nőkön is. A reakció fölemelte ugyanis mind a száz fejét, és kihasználva azt a szakadást, amelyet a nők okoztak, könnyű diadalt aratott, miután néhány jelentéktelen vereség érte a választásokon.

A nőknek meg akarta mondani a teljes igazságot, még pedig a legkiméietlenebb formában, a „*Házasodjunk!*” újabb, második részében, s csak azután akart kompromisszumot kötni velök.

Hogy ezt a veszedelmes kísérletet megcsinálhassa, határozottan megígérteti a feleségével, hogy soha többé nem fogja olvasni az írásait. Erre egyébként nem is volt föltétlenül szükség, mert hiszen felesége elolvasta már a „*Házasodjunk!*” első részét és volt annyi igazságérzete, hogy belássa azt, amit János már előbb belátott, hogy a házasság lealacsonyító a nőre nézve. Természetesen nem igen tetszett neki, hogy János csúfot üzött a nő apró gyarlóságaiból, dehát ezt csakhamar megbocsátotta Jánosnak.

János immár harmadszor volt Párisban. Jeleztük már, hogy mi dolga volt ott, és az, amit csinált, az emlékiratokba tartozik, mert nem érezte hatását lelkének a fejlődéstörténetében. Miután sikerült végül neki sokkal jobban elintézni a dolgát, mint ahogy remélte, a normann tengerpartra utazott fürdeni és készülő munkájához tanulmányozni a vidéket és a parasztokat.

Itt hall először Svédországból érkező levelekben hirhelt „elmozdításáról”.

— Elmozdítottak? — kérdezte János. — Hát beiktattak valaha? És hogy függ ez össze az üggyel?

Nem érdekelte tovább a dolog, főkép, minthogy egyáltalán nem csábította őt az a dicsőség, hogy együtt tartsa ő is a hátát azzal a pár fiatalemberrel, aki amúgy sem törekedett másra, mint szépirodalmi sikerekre. De aztán jöttek a hírek, hogy új főnököt szemeltek ki az irodalmi balpárt számára, és hogy akadt egy „asszony”, aki jobban megfelel a fiatalok követelményeinek. Tehát megint a nőkről volt szó!

Eszébe jutott most Jánosnak, hogy mult ősszel ő volt az első a műveltek között, aki nyíltan kijelentette, hogy szocialista, és vázlatosan ki is fejtette a szocialista programot. De a nőknek nem volt inyére, hogy ő legyen az első; kerítették hát maguknak egy igazi szocialistát, aki egy bizonyos asszonynak a férje volt, egyenruhát viselt, falábon járt és egyidejűleg a nőket is tisztelte. Erről volt szó, nem pedig „elmozdításról!”

Milyen alapon becsülte ilyen nagyra az ifjabb nemzedék a nő értelmét és érdeklődését a társadalmi kérdések iránt? Ha utána néznek, megállapíthatják, hogy a nőírók csak egy témával foglalkoznak, amelyből közvetlen hasznuk van: a nőkérdéssel; és

ha igazán nagylelkűek akarnak lenni, hát a szegények kérdésével, de nem a szegény kizsákmányolt családfenntartóval; és ha vagy egyszer szót emelnek az elnyomott munkás érdekében, hát sohasem számítják ki azt, hogy mennyivel jobb dolga volna neki, ha nem nyomná az asszony és a gyerek, hanem mindig csak azzal törődnek, hogy mikép lehetne még jobb dolga a nőnek a férfi rovására.

A Madonna-kultusz ez, fejlődésének végső szakában.

János megkérdezte egyszer egy fiatal írótól, aki atheista volt, mikép élhet meg Isten nélkül?

A fiatalember így felelt: — Ott van helyette számunkra a nő!

Hát visszatért a fejlődéstannal egyetemben megint az anya kultusza? És az új nemzedék a nővel helyettesítette az Istent? Isten a legtávolabbi eredet volt; mikor megbuktatták, a legközelebbit ragadták meg: az anyát. Valóban ez történt? Hiszen nincs benne képtelenség. De akkor választanak ki legalább magát az anyát, az igazi nőt, aki előtt meghajlik a legerősebb férfi-szellem is, mikor attributumaival jelenik meg, a csecsemővel és a tápláló kebelrel, amelyre szívesen lehajtja fejét néha a harcban kifáradt hős is, hogy visszagondoljon eredetére. De a fiatalok kimondták, hogy megvetik az anyát, és helyébe a csúf, a terméketlen, az elfajult amazont: — a kékharisnyát emelték magasba.

8.

JÁNOS ATHEISTÁVÁ LESZ.

(1885)

Mikor János megérkezett Párisból a tengerpartra és ott látta maga előtt a nagy kék semmit, amelyben a szem hiába keresett valami tárgyat, a fül hiába keresett valami hangot: olyan érzés fogta el, mintha pályája végére jutott volna és a halál küszöbén állana. Most azonban nem intett már feléje a tulsó partról a folytatás, amelyben valaha reménykedett. Vége volt mindennek, teljesen vége. Oly fáradtság verte le, aminőt régente alig érzett, a túlterheltség következtében, miután megírt egy könyvet idegen nyelven; miután Párisban módfolótt erőszakosan kitérítette lelki életét természetes irányából és miután két hosszú hónapon át ide-oda hányódott remény és kétségbeesés között. Amint ott ült szobájában az előtt a felséges természeti látvány előtt, amelyet régebben a tenger nyújtott neki, s amikor, kitekintve ablakán, most a semmi ásított feléje,

érezte, hogy az örökkévalóság gondolata cserbenhagyta. Milyen más volt ez a természet, mikor régebben felruházta azzal a sok, szép érzéssel, amelyet sajátmagából olvasztott át beléje!

Elhatározza, hogy szünetet tart viharzó életében és elmélkedni fog.

Fürdővendégek nem érkeztek még; elhagyott volt a hely, csak a környék lakói ödöngtek benne. Tökéletes csend borult a tájra.

Jánosnak körülbelül egy hónapra való pénze volt még; de ha ez elfogy, nem volt többé kihez fordulnia. Győzött; de győzelmét drágán vásárolta meg és nem tudta kihasználni. Hajója kiállta a viharokat, de a kikötőben elmerült. Mikor ott látta játszani friss, víg gyermekeit az ablak alatt a part fövényén és végiggondolta, milyen motívumok alapján kockáztatta javukat meggondolatlanul, és amikor elképzelte, milyen sors vár rájuk, ha ő kidől a sorból: megbánást érzett, és valami homályosan azt súgta neki, hogy nem helyesen cselekedett. Mindazáltal el kellett ismernie, hogy embereket, akik oly helyzetben vannak, mint ő, arra ösztönözhet valami, hogy saját kis családi körüknél nagyobb csoportoknak igyekezzenek hasznára válni, és belátta, hogy ugyanakkor, amikor egy egész eljövendő nemzedékért dolgozott, dolgozott a saját gyermekeiért is. De aztán azt kérdezte magától, vajjon a vérmérsékletével, a neveltetésével cselekedhetett volna-e másképp? És erre a kérdésre azt kellett felelnie, hogy — nem. Ezekből az előzményekből csak ez következhetett.

És most aztán kétely szállta meg, van-e csakugyan valamely jóakarató Gondviselés, amely végül mindent jóra fordít és az emberi sorsokat befolyásolhatja? Isten-fogalma, amely lényegében lelki élményeinek objektiválódása volt, az utolsó pár esztendőben nagyon ingadozóvá vált. Amikor először

volt beteg és azt hitte, hogy halála közeledik, az a vágya, hogy ne ragadja őt el a halál ifjan övétől, az örökkévalóság gondolatának formáját öltötte fel. Nem akarta elhinni, hogy mindennek vége lehetne, így hát oly örökkévalóságot költött magának, amelyben folytatódik az egyéni lét. A Teremtő Svájcban bukkant föl újra előtte, amikor a teremtés felséges mintadarabját, amely ott elébe tárult, nem tudta másképp megmagyarázni; és amikor az új tanok reményt nyújtottak a dolgok jobbrafordulására, a Gondviselés irányító bölcs kezét látta, amely a szeretetet adta az embereknek hajtóerőül valamennyiüknek a javára.

A pör izgalmas folyamata alatt, amikor ellene támadt az egész világ, Isten kezébe ajánlotta magát és övét, és úgy érezte, hogy személyes ismerőse a legfelsőbb lénynek. De később, amikor hallotta, hogy az Isten kiválasztottai tombolva fenyegetőznek; amikor látta, hogy a fúriák, akik másoktól szeretetet kívántak, dühtől lihegve törnek ellene, mert igazságos alkut kínált nekik ott, ahol ők új előnyöket követeltek, akkor lassan kialakult benne az a gondolat, hogy a világot mégis csak egészen más erők kormányozzák, nem pedig valamely szerető szívű, személyes Istenség.

És végül most, amikor egyedül hányódott ide-oda, nem kereste többé sajátmagán kívül a sorsát, hanem életében először saját én-jébe merült bele: a maga sorsát itt kellett keresnie, s az összes többi én-ben a világ sorsa volt.

Milyen hosszú körpályát járt meg tizenegy év óta, amikor az „*Olof mester*“-ben*) belátta az ég felé

*) Az „*Olof mester*“ Strindberg legértékesebb ifjúkori drámája. Keletkezését és magyarázatát részletesen megtalálja az olvasó az önéletírás III. kötetében (A Vörös szobában), a *Hitehagyott* c. fejezetben (31—42. oldal). A ford.

való törekvés értelmetlenségét. A földet, amelynek százezer évre volt szüksége ahhoz, hogy kialakítson egy palaréteget, arra kellett volna most rákényszeríteni, hogy huszonöt esztendő alatt alakítson át négymillió emberi agyvelőt annyira, hogy ezek az agyvelők úgy dolgozzanak, ahogy János óhajtotta. Micsoda képtelenség! Odaállt, hogy a teljes szabadságot hirdesse az embereknek, és a rabszolgák, akik nagyon is soknak találták ezt a szabadságot, kövel dobálták meg.

— Ohó! — kiáltották. — Kevesebbel is beérjük. Nem kell szabadság mindenki számára, csak a mi számunkra!

János nem felejtette el, hogy amikor utolsó stockholmi tartózkodása idején a szolgák és a zsel-lérek felszabadításáról beszélt a munkásoknak, ezek visszariadtak.

— A szolgák is szabadok legyenek!

És ha megkérdezte volna a szolgálától, kell-e nekik szabadság, bizonyosan így válaszoltak volna:

— Szabadság, hogy koplaljunk? Szabadság, hogy, ha megnősülünk, heringet és krumplit együnk? Nem! Inkább járunk tiszta kézelőben és inkább eszünk büftököt az uraság költségére!

Emlékezett rá, hogy mialatt folyt a pör, a munkások között is felhangzott egy-egy disszonáns hang.

Egy magánlevélben, amelyet egy munkás írt János egyik barátjának, nagyon bosszantotta Jánost valami homályos célzás a „hamis prófétákra, akik a gazdag parasztok érdekében dolgoznak“. A tudatlanok ugyanis azt hitték, hogy János agrárszocializmusának az volt a célja, hogy föllendítse az „agrárpárt“-ot. Így járt az, aki megpróbált a néphez beszélni!

A pört megelőző nyáron, amikor körülragyogta

még a sikerek fénye; amikor felszólították, hogy írjon Franciaország legtekintélyesebb folyóiratába és amikor pillanatnyilag jó volt az anyagi helyzete: anélkül hogy bármire is gondolt volna, beküldött valamit az egyik szerényebb svéd ujságnak. Meglátta ugyanis a lapban egy fiatal írónak a nevét, akinek társadalmi helyzeténél, születésénél, jó anyagi viszonyainál és összeköttetéseinél fogva a legcsekélyebb látható személyes oka sem volt arra, hogy az elégtelenekhez csatlakozzék. Ha gyűlölet hajtotta volna, írhatott volna névtelenül is. Mikor János megpillantotta az ujságban ezt a nevet, ezt gondolta magában: — Ennyi hit, ekkora áldozatkészség látára nekem is kötelességem feláldozni a nevemet! — És fel is áldozta!

De mi történt? Nemsokára barátságos hangú levelet kapott egy hajdani munkástól, körülbelül ezzel a tartalommal: — Önnek, aki a nép embere, nem szabad efféle lapokba írnia. A nép azt akarja, hogy az ön nagy neve tisztán ragyogjon, hogy úgy nézhessen fel önre, mint lobogóra. A népnek szimbolumokra van szüksége!

Annyira arisztokratikus volt a nép vagy annyira realiztikus, annyira értelmes volt a nép, hogy szükség esetén játszott hamis kártyával is, amikor hamis játékosokkal került össze.

János javíthatatlan idealista volt. Nemcsak Istenben hitt, hanem angyalokban is!

A radikálisok, akiket a nézeteltérések szétugrasztottak, a fogukat vicsorították egymásra. A szabad egyház hívei, akik bekerültek az országgyűlésbe, megtagadták a vallásszabadságot „a többiek-től”. A pietisták, akik egy pillanatig ott szaglálódtak János körül, vajjon nem használhatnák-e fel valamire, csak csekély hasznát vették neki, azután elhajították. Norvégiában a nép vezére arra használta

fel a népmozgalmat, hogy miniszterré legyen, s amikor excellenciás úr lett belőle, kijelentette, hogy: elég volt! Svédországban a parasztpárt arra használta fel a többségét, hogy szabaduljon az adóktól, annak ellenében, hogy a királyt hadsereghez juttatta.

Párisban *Gambetta* és *Jules Ferry*, ez a két lelkes kételkedő, feneketlen adósságba sülyesztette az országot s azután nyugalomba vonult, szobrokkal és megvagyonosodva, de az utóbbi egykissé lejárta magát.

Párisban végignézte János *Victor Hugo* apoteózisát. Halála után az első nap sírtak az ujságok; a második nap felszárították könnyeiket, és a harmadik nap azon törték a fejüket, mikép használhatnák fel legjobban a holttestet. Valamennyi párt kompromisszumra lépett egymással a ravatal mellett, és leplezetlenül megnyilatkozott a halálessettel kapcsolatban az elragadtatás, mert a halottban volt annyi ízlés, hogy májusban halt meg, amikor a Salon kiállítása megnyílik és kezdenek az idegenek odaözönlenni. Egy hét múlva, amikor gyászba vonták a Diadalívet, megsokalták a dolgot és elkezdtek sajnálkozni. Miközben készült a szarkofág, a radikálisok és a liberálisok hajba kaptak a holttest körül. Mielőtt a temetés napja felvirradt, ráuntak a halottra, és elkezdtek anekdotákat közölni, amelyek végül átcsaptak a szerelmi históriák terére; és magát a temetést úgy ülték meg, mint holmi parasztlakodalmat. Könnyek nélkül, szomorúság nélkül, úgyhogy az egyik szónok legjobbnak látta megvallani a szkeptikus publikum előtt, hogy örömnepet ülnek. Másnap pedig a *Le Figaro* azt írta, hogy óriási hazugság volt az egész!

Felhasználni másokat és fel nem használtatni sajátmagunkat; vagy szükség esetén azt is, ezt is!

János, nagyon okosan, Párisban is oly érdeket

keresett, amelyet előmozdíthatott és felajánlotta magát arra, hogy felhasználják őt. Így aztán sikerült is neki elérni végül azt, amit kívánt. De amíg ide-oda szaladgált és könyörgött, hogy egy csomó összeköttetését felhasználhassa saját céljaira, kereken azt mondták neki: nem! És ez egészen rendjén is volt így!

Közben azonban nagy anyag halmozódott fel tapasztalataiban, amelyet meg kellett még emésztienie. Miután felújította kapcsolatát a fiatalok pártjával Dániában, értesült róla, hogy felülkerekedett a reakció és mindennapos a kompromisszum és a hűtlenség. *Estrup* megerősítette az egyeduralmat, és a *Morgenbladet* szakított az irodalmi balpárttal. *Drachmann* királypárti verseket írt, *Giellerup* pedig, miután hetvenkedő kereskedelmi utjából hazatért, bocsánatot kért azért, mert hitt volt a fejlődésben.*)

Ibsen a *Vadkacsá*-ban megállt annál az eredménynél, hogy idealizmus és realizmus, szeretet és gyűlölet, férfi és nő, minden, minden egyaránt értelmetlenség. Sőt a nőben való hitét is szélnek eresztette. És milyen tülekedés támadt a nyomában! Hogy próbálta mindenki felhasználni a darabot saját céljaira: a nők a férfiak ellen, a férfiak a nők ellen, mialatt a ravasz csúfolódó mosolygott a marakodáson!

Ebből az egész kavarodásból lassacskán kezdte János belátni, hogy minden azért történik csak így, mert az *én*, az *ego*, érvényesülni akar. És amikor

*) Jacob Brønnum Scavenius *Estrup*, dán államférfi és a konzervatívpart vezére volt. 1875-től 1894-ig, mint miniszterelnök, a radikális többségű képviselőházat többször feloszlatta és ideiglenes költségvetésekkel megrendeltekkel kormányozott. — Holger *Drachmann* (1846—1908) dán költő. — Karl *Giellerup* (1857—1920), dán, majd német regényíró.

szigorúan számadásra vonta sajátmagát, ugyanerre az eredményre jutott, noha egy csöpp kedve sem volt elismerni ezt mindaddig, amíg a többiek valamennyien, a fúriák és a hóhérok egyaránt, azt állították és valóban el is tudták hitetni a néppel, hogy bennök a szeretet él.

Az első lépés, amelyet most tett, az volt, hogy megállapította sajátmagáról, hogy idealista volt, hogy rajongott, hogy angyalokra épített, hogy túlságosan sokat kívánt, hogy rosszul használta fel az idejét, amikor az ég felé törekedett, és mialatt ráhagyott mindent az Istenre, a világot egészen vígan legalább is apró ördögök kormányozták. Most aztán így formulázta meg a helyzetet: Ha van is Isten, nincs közünk hozzá. Ezt a kérdést megoldatlanul hagyjuk, mert az Isten nem nyilatkozott meg előttünk. Nem is szabad ezzel a kérdéssel foglalkoznunk, mert ártalmunkra van ebben az életben, már pedig ez az élet az egyetlen, amivel törödnünk kell. Ha van még egy élet, ezzel ráérünk majd annak idején bibelődni!

Majd vizsgálni kezdi azt a kérdést, vajjon abban a világrendben, amely itt a földön élénk tárult, megállapítható-e valamelyes fejlődés az eszesség skáláján vagy az emberi boldogság felé. Anélkül, hogy akár az Isten, akár maga Darwin megfélemlítette volna, áttanulmányozza a föld teremtetéstörténetét, és talál benne mozgalmasságot, változásokat, zavarokat, rázkódásokat, de nyomát sem találja semmiféle állítólagos, egyetlen, nyugodtan haladó fejlődésnek. Mert ha volna ilyesmi, akkor először az egész növényvilágnak végig kellett volna haladnia a fejlődés fokozatain és csak a legmagasabbrendű növény után következett volna a legalacsonyabbrendű állat.

Azt sem ismerhette el, hogy a majom akár szellemileg, akár testileg az okos és erős elefánt fölött

áll; negyedkori elefántunk pedig alacsonyabbrendű (a létre rosszabbul van felszerelve) a mastodonnál és a plesiosaurusnál. Az újabb geológiai képződmények sem magasabbrendűek a régieknél, csak másformák. Beszélni sem lehetett arról, hogy a permi pala magasabbrendű a szilurinál, noha ez utóbbi régebbi rétegekben fordul elő, és a benne található állatfajoknak fejlettebbek a szervei, mint a permi pala állatainak.

Igaz, hogy minden geológiai korszakban a legjobban felszerelt lények uralkodtak; de mért nem fejlődött tovább a barlangi medve, és mért nem maradt örököse az óriási repülőgyíkoknak a következő korszakban, úgyhogy végül az ember mint roppant óriás jelent volna meg a mai törpe helyett?

Nem! Csak egymásra következő tarka összevisszaságról volt szó, törvényszerű véletlenekről és szükségszerű szeszélyekről, nem pedig tervszerű teremtésről. A föld tengelye félrebillent egy kicsit, és nyomban odalett egy egész flóra és fauna, a fejlődésben pedig új korszak következett, amely nem függött össze közvetlenül az előbbivel.

Ily módon természetesen nem szabadult János attól a feltevéstől, amely szerint az ember valamely majomfajból származott; de azt a kérdést, vajjon a majom elefánt volt-e előbb, nem döntötte el.

És amikor végigtekintett most az ember történetén, hát ez is szervezetlen esetlegességeknek a láncolata volt. Az emberek oly egyenetlenül fejlődtek, hogy még ma is vannak közöttük emberevők, növényevők, húsevők, rowarevők és minden-evők. És hányféle a civilizáció és a kultúra, hányféle a társadalmi forma, a vallás, a filozófia! A klasszikus ókor nem egy tekintetben különb volt a mai kornál, és a kereszténység úgy következett el utána, mint egyet-

len nagy reakció. Eleinte megverték, később becsapták egymást az emberek. Ennélfogva az egész társadalom konvencionális hazugságokon és azon a hallgatag megegyezésen épült fel, hogy az embereknek szabad megcsalniok egymást.

Az egyiptomi kultúra halott volt és Egyiptom földje még mindig szolgaságban sinylődött; a palesztinai kultúra halott volt és Krisztus sírja három évszázados keresztesháború ellenére is még mindig a törökök kezén volt; a görög kultúra halott volt és a görögök földje sivataggá vált; a római kultúra levitézlett és elbukott a barbár előtt. Mindig a barbár volt az, aki győzött. A török Palesztinában, a macedon Hellaszban, a gót Rómában. A kultúra tehát nem volt célszerű a faj állandósága szempontjából.

És a legutóbbi francia-német háborúban a német azért győzött, mert barbárabb volt a franciánál; és Európa legközelebbi barbárja a német után talán az orosz lesz. A németnek nem a filozófiája, nem a tudománya volt az, ami végül győzött, hanem barbárságának az a maradványa, amely képessé tette arra, hogy olyan tudománnyal foglalkozzék, aminő a háborúskodás művészete. Nem élt benne a szeretet, nem élt benne a hit, de voltak ágyúi. Tehát a leg-erősebb győz, nem a legműveltebb, nem a finom érzésű, nem a szerető szívű.

Nem! Ilyenforma volt minden a régi világban is, és ha nagy volt is a változás azóta, a fejlődés alig haladt a nagyobb eszesség kialakulása felé, és az Isten semmiesetre sem volt jelen Sedannál, ahol egy kultúra merült el.

És ha a történeti fejlődés a legtöbb ember boldogsága felé haladt is, ehhez sem volt szükség az Istenre, mert hiszen az emberek maguk is eljuthattak annyira, amennyire most voltak.

De egy híres nemzetgazda, Henry George,*) akinek a neve bejárta a világot, nemrégiben kimutatta, hogy a haladás együttjár a szegénységgel, még pedig oly arányban, hogy mennél nagyobb a haladás, annál nagyobb a szegénység, vagyis sohasem volt rosszabb a helyzet, mint manapság. Sohasem volt rosszabb: ez legalább is annyit jelentett, hogy nem a boldogság felé haladunk, és hogy minden bajunknak, minden nyomorúságunknak az oka maga a haladás vagy a kultúra!

János, aki modern szellem volt, természetesen nem lehetett más, mint „konzervatív“, ha nem hitt *Darwin* tanában a fajok keletkezéséről, amelyet immár liberális teológiává avattak, és ami még nagyobb baj volt: ha nem hitt a kései idealisták elméletében, amely ráhúzta ezt a tant az emberi történelem fejlődésére is. De hát nem csempészték-e be újra az isteni Gondviselést, amikor kijelentették, hogy az, ami most van, a lehető legjobb, és jobb, mint az, ami megelőzte, mert ennél későbbi? Vagy az volt a véleményük, hogy 1820-ban jobb világ volt Franciaországban, mint 1790-ben, és I. Napoleon uralkodásának az ideje valóban jobb idő volt, mint XVI. Lajosé? Vagy lehetséges volt talán, hogy a hanyatlás korában élünk, amikor a hanyatlás — fejlődés visszafelé? Effélét láttunk már régebben is!

Egyébként és végezetül, ha a fejlődés törvénye valóban az, hogy az emberi boldogság felé halad, akkor miért jelentkezik minden reformkísérlet alkalmával egy másik törvényszerű tünet: az általános ellenállás a haladással szemben, még pedig annyira szabályosan, hogy az ember szinte azt hihetné, hogy az egy-helyben-maradás a törvény?

*) Henry George (1839—1897), amerikai nemzetgazda. Főműve, a világhírű *Progress and Poverty* (Haladás és szegénység), 1879-ben jelent meg. A fordító.

Nem! Mindez csak nyüzsgölődés volt. De akár ez volt, akár nem, nem volt hozzá köze senkinek, és az összefüggés vagy eredet minden kutatása és szimatolgatása idealizmus volt, és idealizmus volt az Isten gondolata is. Ha van Isten valóban, akkor nem szabad tudomást venni róla (szabadulni kell tőle), mert bebizonyosodott, hogy hátráltatja az emberiség boldogulását.

Ezen a ponton János ellenmondásokba keveredett. Valóban nem tett boldoggá soha senkit az Istenről való ábrándozás? Nem! Mert azok, akik azt képzelték, hogy boldogítja őket az Isten és az igénytelenség, sokkal boldogabbak lettek volna, ha arra törekcsenek, hogy megjavítsák földi létük föltételeit. Igen ám, csak hogy nem az igénytelen volt-e a legboldogabb? A látszat erre vallott; ám ez csak képzelt boldogság volt, tehát kevesebbet ért a reális boldogságnál.

Mialatt javában folyik ez az egész nagy tisztogatás, lassan, de biztosan közeledik az inség János felé. Úgy rémlik neki, mintha látná, amint lelapul, mint a macska, hogy ugrásra készüljön. Éjjel ébren virraszt és hallja, amint a susogó ár lassan, de határozottan emelkedik. Egy hét múlva itt a halál. Éhhalál fenyeget egy embert kis családjával együtt egy civilizált társadalomban. Nincs miből tovább megélnie, minden segédeszközt felhasznált, minden segédforrása kimerült, és a munkapiaca megromlott. Harminchat éves korára ez volt a jutalma azért, mert szorgalmasabb volt, mint mások, mert dolgozott ezért a társadalomért, mert . . . itt elakadt a gondolataiban. Hiszen voltaképp ennek a társadalomnak az aláaknázására törekedett, miképp kívánhatott hát bármit is ettől a társadalomtól? A társadalomnak ioga volt kiéheztetni őt, minthogy nem hagyta békében a társadalmat. Igen ám, de hát megtámadta az

egész társadalmat? Megkárosította az összességet? Nem, csak az uralkodó csoportot! És az eljövendő uralkodó csoport érdekében dolgozott, de ez félreértette őt, mert nem akart engedelmeskedni a parancsainak.

És az eljövendő többségnek már is megvolt a maga teológiája, tele tévedéssel, babonával és dogmával a nő szentségéről és az ipari munkás csallhatatlanságáról. Tüzes fogót tartottak János orra alá s így akarták őt kényszeríteni, hogy hamis esküt tegyen vagy haljon meg. Új kényszerkonfirmációt hirdettek az egyedül üdvözítő Bebelianizmusban, és máris oly türelmetlenségnek adták jelét a hitvallás szabadsága terén, hogy Jánost kiközösítették, tekintélyének ártottak, egzisztenciáját tönkre tették, csak azért, mert nem volt orthodox.

Undorral és iszonyodva elfordult az egész világtól és készült megválni a véges földi létől. De most immár nem intett feléje csalogatón a túlsó partról a másik ország, a hús árnyékok, kék tavak és melegebb napok hazája. Egy gödör várta csak a föld ölében, egy faláda és néhány lapát göröngy. Nem állt ott immár semmiféle jóságos Isten, hogy meghallja nyögését és gondoskodjék gyermekei neveléséről és megélhetéséről. Ez volt a valóság, ilyen volt az élet; és ez a kisérteties, kézzelfogható valóság belemarkolt a nyakába és megrázta őt, úgyhogy János szélnek eresztette minden álmát, minden képzelgését, és felébredt. Az Istent, az eget és az örökkévalóságot ki kellett dobnia a hajóból, ha azt akarta, hogy hajója újra fölemelkedjék, és a hajónak állnia kellett a tengert, mert János nem volt egyedül!

Ki tehát a hajóból először is az Istennel! A hajó nyomban megkönnyebbedett.

És sajátmagára utalva, János először is ezt a döntő kérdést veti fel magában: Mi az élet célja?

— Maga az élet! Más feladata nem lehet az életnek, csak az, hogy megóvjuk, amíg meg nem halunk. Ezért él bennünk az önfentartás ösztöne.

Most immár világosan látta, mi a feladata. Leült az íróasztalához, számításokat végzett és leveleket írt, mind azért, hogy mihelyt csak lehet, elszabadulhasson innen máshová, ahol a megélhetésnek kedvezőbbek a föltételei. Mert élni akart, és élni kellett neki! *Csak* élni! De ez a *csak* nagy dolog volt!

Ez csupán az utolsó lökés volt, amely régóta megrendített Isten-ábrándját érte, mert az elmúlt félesztendőben egyik lökés a másikat követte. Minden fiatalember, akivel találkozott, vagy tagadta az Istent vagy nem vett tudomást róla. Sőt az öregebbek között is terjedt a hitetlenség. Maga *Björnson* is agnosztikusnak vallotta magát, vagyis olyan embernek, aki azt hiszi, hogy semmit sem tudhat az Istentől. János mindig azzal vágott vissza, hogy ez érzés dolga, aminek nincs köze a gondolkodáshoz. Ez mindenkép helyes megjegyzés volt; de Jánosnak éppen azért, mert gondolkodó ember akart lenni, ki kellett irtania magából azokat az alsóbbrendű csökevényeket, amiket érzéseknek neveznek és amik végeredményben nem egyebek, mint zavaros érzetek.

Majd *Ingersoll**) következett, ez a rajongó atheista, tele hittel, szeretettel és reménnyel. *Ingersoll* mély hatást tett Jánosra, aki kezdte most immár elméletileg belátni annak a lehetőségét, hogy a gondviselés nélkülözhető. Majd hozzájut *Tolsztoj*-hoz, aki Krisztusból egészen egyszerűen atheistát csinál, de egyidejűleg megtartja az egész kereszténység mag-

*) Robert Green *Ingersoll* (1833—1899), amerikai író és jogtudós. Felolvasásaiban és beszédeiben, amelyek összegyűjtve külön kötetekben is megjelentek, élesen támadta a kereszténységet.

vát, ha ugyan volt magva egyátalában. Majd meghal *Jacobsen*;) holtteste körül verekedés támad, és azon vitatkoznak, vajjon *Jacobsen* hívő lélek volt-e vagy sem.

János egyre többet elmélkedik ezekről az érzés világába tartozó dolgokról, és végül parancsoló követelményként lép eléje az atheizmus: úgy kell lennie, hogy nincs Isten, mert különben el vagyunk veszve.

Mikor ezt elintézte, kezébe kerül támasztékul egy fiatal svéd írónak egy kis novellája, amely, inkább érzelmi alapon, mint okoskodással bizonyítva, az Isten-fogalom ki nem elégítő voltát fejtegeti.

Miután nagy ügyyel-bajjal sikerült Jánosnak hajóját révbe juttatnia, úgy érzi, hogy világfelfogását kénytelen gyökeresen átformálni az új premisszának megfelelően, amely így hangzik: — Segíts magadon! — és az új kötelesség alapján, amely szerint: — Az embernek élni kell mindenáron, élni sajátmagáért és övéiért.

Minden egyéb — nagyravágyás, helyén nem való beleavatkozás emberek sorsába, vakmerőség. A nagy ügy nem más, mint sok nagy egoistának nagy érdeke. Ha tetőtől talpig becsületes akar lenni, nem szabad többé ezt kérdeznie önmagától: — Kötelességed-e előmozdítani a nagy ügyet? — hanem ezt kell kérdeznie: — Érdekedben áll-e a nagy ügy előmozdítása? — Mert csak az érdek jogosít közreműködésre. A munkás harcát, amelyet helyzete megjavításáért folytat, ezért tekintjük jogosnak; ellenben a nem érdekelt értelmiség részvétele ebben a harcban bizalmatlanságot ébreszt. — Ez nem a ti ügyetek, hanem a munkásoké; ennélfogva tibenne-

*) *Jens Peter Jacobsen* (1847—1885) dán író. A ford.

tek nem is hiszünk, mert a ti érdeketek nem tiszta. Ti csak arra vártok, hogy a munkások a ti számotokra kaparják ki a sült gesztenyét.

Hónapokba telt, amíg János végül beadta a derekát és elszánta magát arra, hogy szakít végkép minden beléje gyökerezett régi önösséggel, minden álmodozással hasznossági értékéről, amely csak képzeletében volt meg; amíg végül rábirhatta magát annak a bevallására, hogy csak egoizmusról volt szó, amely azonban jogos volt. De ekkor meg igazságérzete kénytelen volt így szólani: — Ha jogos minden egoizmus, mint a mindenség hajtóereje, akkor jogos a többieknek, a gyűlölt felsőosztálynak az egoizmusa is.

A kérdések szülik a feleleteket, és a feleletek új kérdéseket vetnek föl. János belátja végül, hogy szakítania kell a multtal, le kell zárnia könyvét a régi dolgokról, végig kell vizsgálnia egész fejlődését gyermekkorától fogva a mai napig, nyomon kell követnie lépésről lépésre lelke kibontakozásának a történetét, még pedig minden előítélet nélkül kell hozzálátania ehhez a munkához, hogy megkeresse a zsinórmértéket fél élete számára, amely talán előtte áll még.

Evégből írta meg *A cseléd fia* vagy *Egy lélek fejlődése* című könyvét, amely immár végéhez közeledik, s amelynek eredménye meg fog talán későbbi tevékenységében mutatkozni, akármilyen lesz is ez a tevékenysége.

IDEALIZMUS ÉS SZOCIALIZMUS.

(1886)

Mikor János először foglalkozott a szocializmussal, oly reformtervet látott benne, amely gyökeresen át akarja alakítani az egész társadalmat. Genfben megszerezte magának a régebbi szocialisták munkáit, hogy elolvassa őket, és legjobban *Cabet**) tetszett neki, akinek *Utazása Ikáriában* eleven képet próbált adni az új társadalomról. *Cabet* módszere egyszerűnek és logikusnak tűnt fel előtte: a mai társadalom a család alapján épült fel, de a család elszigetelődött és hijával van annak a képességnek, hogy az egyént a társadalom tagjává fejlessze ki, amennyiben csupán családtagot nevel belőle. Ha tehát kifejlesztjük a családot a családi közösség

*) Etienne *Cabet* (1788—1856) francia szocialista politikus és író. Főmunkája a *Voyage en Icarie* (*Utazás Ikáriában*) című regénye, amely 1842-ben jelent meg Párisban.
A fordító.

vagy a *familistère**) segítségével, akkor a társadalom egy lépést tett előre a fejlődésben: a szűk családi élet kitágul, a férj és a feleség kilép a háló- és gyermekszoba nyomasztó légköréből és polgárjelöltté válik, készen arra, hogy belépjen mint polgár a társadalomba.

János elutazik a guise-i familistère-be és közvetlen közelből tanulmányozza a dolgot. Látja, hogy itt megvalósult a közöskonyhás és gyermekotthonos utópia; de az asszonyoknak, akik megszabadultak a konyhától és a gyermekszobától, nem volt munkapiacuk, s miután egy ideig otthon üldögéltek foglalkozás nélkül, elkezdtek unatkozni és szégyelték munkátlanságukat. Visszavették hát újra fazekaikat és gyermekeiket, hogy legyen valami dolguk, mint-hogy a semmittevés szabadsága fárasztotta őket. De észrevette itt János azt a veszedelmet is, amely a férfi helyzetét fenyegette. A nem-dolgozó nők ugyanis szavazati jogot kaptak és bent ültek az igazgatótanácsban, hogy döntsenek a napi tíz órán át nehéz munkát végző férfi jövedelméről. Ezt igazán nem lehetett egyenlősítésnek tekinteni! Látta továbbá, hogy az egész familistère-t összeomlással fenyegeti a konkurrencia, s minthogy a gyár fényűzőcikkeket termelt, ernyőállványokat, köpöcsészséket, szökőkutakat s más efféléket, gondolkozni kezdett János az ipari szocializmus egyoldalúságán.

Majd előveszi Marx-ot, Lasalle-t, Lange-t, Schaeffle-t és Bebel-t, és egyszerre rázúdul az egész munkáskérdés. A munkáskérdéshez János mindig

*) A *familistère* szót, amely Fourier rendszerében munkáscsaládi házat jelent, átvette Godin, aki 1880-ban a franciaországi Guise-ben oly termelési szövetkezetet alapított, amelyben a gyáros és a munkások valósággal családi közösségben működnek együtt. A guisei szövetkezet teljes címe: *Société du Familistère de Guise, association corporative du capital et du travail.*

némi óvatossággal nyult. A munkás ugyanis csak ipari munkást jelentett; ennek pedig pártérdekszága volt. Mért nem számították a munkások közé a földmunkásokat, a matrózokat és a cselédeket is? A *Vörös szobá*-ban úgy mutatta be János a munkás-egyesületet, mint megszervezett és kihasznált választó-testületet. Hallotta a kiabálást, mikor a munkások megbuktatták a munkásképzőiskola vezetőjét, mert kijelentette, hogy a munkásoknak nem volna szabad politikával foglalkozniuk. Akkor eltűnődött rajta, vajjon nincs-e igaza valamelyest a doktor úrnak? Hiszen ahhoz, hogy a társadalom bajaival foglalkozhassunk, éppen annyi tudásra volt szükség, mint az orvostudományhoz, csak hogy míg az orvostól garanciákat kívántak, a társadalomtudóstól semmit sem követeltek meg. Ez is egyike volt annak a sok következetlenségnek, amelyet magában foglal a társadalom. Hiszen tudatlan parasztokat is rászabadítottak a politikára, és a politikus paraszt épp oly jó vagy épp oly rossz lehetett, mint a politikus munkás.

De most módjában van megtudni Jánosnak saját tapasztalatából, hogy a munkásság már is politikai párt, amelynek agitációs bizottsága vagy szélső balszárnya a szocialistákból áll. Kiközösítették ugyanis őt, illetve ráfogták, hogy konzervatív, azért, mert nem akart sikra szállni egy mindenesetre nagy csoport érdekeiért, hanem még több ember számára követelte a szabadságot. Nem volt hajlandó átszervezni a társadalmat egyetlen osztály, hanem csak valamennyi osztály érdekében. Ez nem tetszett ennek az osztálynak. És mulatságos dolog volt, hogy a munkások, akik megtapsolták a „*Szerencsés Peti*” reformátorát, mert azt akarta, hogy minden ember sima köveken járjon az utcán, minden ember alatt csak sajátmagukat értették.

Ki volt hát vajjon a konzervatív? És hogy lesz

az ember konzervatívvá? Ez vagy úgy történhet, hogy az ember megöregszik és az idő a feje fölé nő, vagy úgy, hogy valamely párt erős agitáció segítségével elfogadtat egy liberális programot, és ekkor mindazok, akik nem állnak ennek a programnak az alapján, konzervatívok. Valószínű, hogy Svédországban tíz év múlva konzervatívnak fognak tekinteni mindenkit, aki nem vallja azt, hogy minden töke, kivéve a munkások takarékpénztárait és agitációs alapjait, lopásból eredt; mindenkit, aki nem hisz Marx filozófiai rendszerében; aki nem atheista; aki nem hisz a nőben; és mindenekelőtt azt, aki nem hisz az elnyomott munkásban.

„A hóhér után legellenszenvesebb a mártír.“ Ma már nem hisznek az emberek a mártirban, mert tudják, hogy senkisémmel vállalt magára semmiféle kellemetlenséget megfelelő vagy nagyobb előnyök nélkül. János maga is leleplezte önmagát mint egoista mártírt, és leleplezte legutóbb a leigázott nőt is. Mikor most hallotta a munkások panaszkodását, mintha ők volnának az egyedüliek, akiknek nehéz a soruk, és amikor olvasta merész követeléseiket, hogy siessen az ő segítségükre az egész társadalom, Jánosnak kedve támadt megvizsgálni, vajjon csakugyan szerencsétlenebbek voltak-e másoknál és rászolgáltak-e jobban, mint más szerencsétlenek, az efféle magasztaló, dédelgető részvétre. Proletárokat látott mindegyik osztályban: az írók, a művészek, a tanítók, a hivatalnokok, a katonák, a felsőosztály szemérmes szegényei, a jobbágyok és zsellérek, a cselédek között, szóval mindenütt.

Főlelevenített emlékezetében egyes tapasztalatokat, jelentéseket olvasott, élő anyagot tanulmányozott, s összehasonlítások és megfigyelések alapján ideiglenes eredményre jutott, amelyet később helyesbített.

Először is megvizsgálta az ember megfigyelő módszerét általában, és azt találta, hogy a megfigyelő és észrevevő képesség monomániásan és automatikusan működik. Emlékezett rá, hogy amikor geológiát kezdett tanulni, az első közetfésülés, amelyet egy kirándulás alkalmával megfigyelt, devoni mészkő volt, sötétkék fajta fehér kvarccsíkokkal, mert akkoriban véletlenül olyan vidéken lakott, ahol ez a képződmény tárult elébe. A rákövetkező két héten át csak devoni mészkövet látott mindenütt, ahol megfordult. Nem képzelődött, mert a mészkő csakugyan ott volt, de addig, amíg rá nem terelődött a figyelme, sohasem vette észre. Most ellenben meglátta falakban, az út makadámjában, lépcsőkön, kályhacserepekben. Egy kis utazást tett, s nem látott sem embereket, sem házakat, sem fákat, hanem csak szirteket és rétegeket, és közöttük mindig devoni mészkőre bukkant a szeme. Valósággal rabja volt a devoni mészkőnek.

Aki elolvasott egy orvosi könyvet valami betegségről, azt hiszi, hogy ő maga is ebben a betegségben szenved, és a diagnózis minden tünetét megállapítja sajátmagán.

Mikor Párisban volt és érintkezett Björnsonnal, ez azzal a gondolattal foglalkozott, hogy kiirtja a világból a bujaságot. Tanulmányozta a bujaság irodalmát és most aztán bujaságot látott mindenben. „A király“ bujaságból volt jellemtelen, Sverdrup bujaságból hajlott kompromisszumokra, a nőket bujaság igázta le, a héring bujaság miatt fogyott meg, az épületfa ára bujaság következtében csökkent. Akkoriban veszedelmes dolog volt Björnson közelébe kerülni, mert csak a bujaság pusztító hatását látta minden barátján és ismerősén. Ezt látta a művészek festményeiben, az írók munkáiban, az emberek legegyszerűbb cselekedeteiben.

A *Babaotthon* járványszerűen pusztított sok éven át, annyira, hogy minden rest és hazug aszszony egy-egy Nóra, és minden férj egy-egy Helmer volt. Csak leigázott nemeslelkű nőket és zsarnoki kicsinyeskedő férfiakat látott az ember. A többiek nem voltak láthatók.

Nem volt-e lehetséges, hogy analógia révén rögeszme csak a szerencsétlen szegény munkás is, aki mindenütt látható?

János először is felidézett emlékezetéből néhány apró tény. Mikor *A Vörös szoba* megjelent, üdvözölte Jánost egy munkás, akit sértett a munkásszövetség jellemzése. János ugyanis frakkban jelentette meg a hőst egyszer ebéd után, s a munkások gyanakvó pillantással fogadták őt díszöltönye miatt. Már most az üdvözlét, amelyet a sértett munkástól kapott, így hangzott: — Ha a szerző lesz szíves eljönni az egyesületbe, meg fogja látni, hogy frakkja van ott mindenkinek!

— Úgy! Frakkja van mindenkinek? Nos, ez semmiesetre sem vall nagy szegénységre! Jánosnak bizony nem volt pénze erre az ünnepi ruhadarabra huszonhat esztendő kora előtt.

Mikor János, amíg a pöre folyt, Stockholmban tartózkodott, fölkereste egy hajdani munkás, aki most immár művezető volt, és meg akarta őt interjúolni.

— Ismeri ön a munkást? — kérdezte Jánostól keményen.

János annyit tudott csak a munkásról, hogy a tőke kizsákmányolja és hogy nagyon szerencsétlen, „a legszerencsétlenebb a világon“, írta nemrégiben, de azért azt hitte, hogy alaposan ismeri.

— Azt akarom megmondani önnek, — folytatta a művezető, — hogy amióta művezető vagyok,

sohasem volt olyan jó dolgom, mint munkáskoromban.

— Ilyesmit könnyű mondani utólag, — jegyezte meg János.

— Látja, mióta divatba jöttek a gépek, a munka nem fizikai munkás többé, hanem hivatalnok. Egy csavar vagy egy csap segítségével ellenőrzi a munka menetét, de ő maga nem dolgozik többé.

— Igen ám, csak hogy a gép még jobban állattá aljasítja őt, mint a testi munka.

— Nem, erről szó sincsen. Mert most ott áll a munkás a kereke mellett s ekközben ujságot olvas és szivarozik.

— Ez nem igaz, — mondta János.

— Honnan tudja? Dolgozott valaha gyárban? Nem! Nos, győződjék hát meg előbb a tényállásról és azután írjon róla! Nem is tudja, milyen bajt csinál, mikor a munkást lázítja. A munkásnak, aki áthárította munkáját a tőkés gépre, aki kizsákmányolja a gyáros gépét, nem volna szabad fellázadni a gépek ellen, amelyek megszabadították őt a nehéz testi munkától. Pedig, tudja ön, mit csinál a munkás, mikor elégedetlen lesz és ártani akar a tőkésnek? Megrongálja a gépet! Ön felelős azért, amit ír. A munkás ma már úr, aki urává akar lenni önnek is és mindenkinek a világon, már pedig mi azt akarjuk, hogy ne legyenek többé uraink.

János, akinek rögeszméje volt a munkás, visszatartott mindent, nem nézett semmiféle motivumot, nem fogadott el semmiféle megokolást.

Tavasszal találkozott véletlenül Párisban egy szabóüzletnek a svéd szabászával. Ez az ember valaha mester volt és segédekkel dolgozott, de végül kénytelen volt becsukni a boltját a munkások emelkedő bérkövetelései miatt. Továbbra is a munkások barátja maradt, de nem tekintette a munkásokat

annyira elhagyottaknak, és elégedettebb volt a helyzetével, mióta munkás lett, mint mesterkorában volt. De aztán jött a nagy szabósztrájk Párisban, és ez az ember ott állt munka nélkül a családjával idegen országban. Most, amikor ráléptek a tyúkszemére, másképp kezdte látni a dolgokat.

— Mindenkinnek joga van arra törekedni, hogy megjavítsa a létföltételeit; de nincs rendjén, hogy úgy bánnak a mesterekkel, mintha ezek banditák volnának. A mesterek azt teszik csak, amit megtenne mindegyik segéd, ha mesterré lenne.

— Igen ám, csakhogy a rendszer igazságtalan, — mondta János. — A segédeknek részesedniök kellene a nyereségben.

— De mikor én mester voltam, nem nyereségem volt, hanem veszteségem, és ezen, hitemre, nem akartak osztozkodni. Aztán meg, ha valamelyik nagy mester összeköttetései révén akkora forgalmat csinálna itt, hogy félretehetne húszezer frankot egy év alatt, hát először is ezt az évi nyereséget nem volna szabad szétosztani, mert a következő év veszteséggel zárulhatna és akkor szükség volna tartaléktőkére, másodszor pedig mit segítene a munkáson az az ötven frank, ami esetleg rá jutna az évi osztozkodásnál? Nem, a szocializmus nem valósítható meg manapság!

— A mai rendszer mellett nem, — jelentette ki János.

— Lássuk hát mihamarább az új rendszert! — mondta a szabó, aki nemsokára kivándorolt Amerikába, hogy belesodródjék a csikágói sztrájkokba.

Mindazáltal: ez a szabász vagy munkás háromnégyezer frankot keresett évente, a családjával csinos kis ebédlős lakásban élt, amely polgárian volt bebútorozva, mindig jól ruházkodott, és a gyermekeit meg a feleségét mindig szépen járatta. Ez tehát

nem volt valójában szegénység, de bizonytalan helyzet volt. Bizonytalan több okból, nem legkevésbé azért, mert a munkások pillanatnyilag túlzott követelésekkel álltak elő.

Mikor János később áttanulmányozott egy csomó jelentést a munkabékekről Európa valamennyi államában, fölfedezte, hogy volt gazdag munkás és volt szegény munkás, úgy, mint az összes többi társadalmi osztályban, és hogy a szegény munkás általános emlegetése éppoly alaptalan volt, mint az elnyomott nőé. Belgiumban állítólag vannak üveg-fúvók, akik 20.000 frankot megkeresnek évente, de azzal a kötelezettséggel, hogy maguk fizetik a napszámosukat, aki azonban nem kap túlságos sokat; egy gyémántkőszőrűs Amsterdamban megkereshet 30 frankot naponta, vagyis 9000 frankot évente; egy műasztalos Párisban 20 frankot is megkereshet naponta; egy gépmunkás a tönkrement Németországban napi 6 márkát keres; egy zongoragyári munkás ugyanabban az országban körülbelül 2800 márkát keres évente; egy ékszerszermunkás Rómában megkereshet napi 25 lírát, vagyis évente 7500 lírát.

Bizonyos, hogy a munkabérek lehettek túlságosan alacsonyok is. De mért volt oly csekély a bér némely munkaágban? Először azért, mert a munka a gépek következtében oly könnyűvé vált, hogy nem ért többet, főképp, minthogy most immár gyermekkel is elvégeztethették. Kívánhatta-e hát a munkás, hogy a könnyebb munkát éppúgy megfizessék, mint a nehezet? Másodszor azért, mert a gyárosnak többbe került a gép, amely az igazi munkát végezte, és ennél fogva kevesebbet kellett fizetnie a munkásnak, aki a gép napszámosa volt csak. Harmadszor azért, mert nagyon sokan voltak a munkakeresők és valósággal túllicitálták egymást lefelé, hogy versenytársaikat megöljék; és a munkás nem kíván-

hatta, hogy a gyáros többet kínáljon neki, mint amennyit ő maga kívánt.

Honnan csődült össze a sok munkakereső? Ez volt a kérdés. — A vidékről, — hangzott a felelet. Mért tódultak a városba a vidékről? Ennek több oka volt: a paraszt fölös számú gyermeke, akinek nem volt földje, kénytelen volt világgá menni; a mezőgazdasági gépek használata sok kezét fölöslegessé tett; a szűkös, barátságtalan élet künn a sík földön nem elégítette ki az embereket, és általában mindenkinek joga volt arra törekedni, hogy jobb körülmények közé kerüljön és többet élvezhessen az életből. Tehát nem a városban, hanem a vidéken volt a gyökere a sajgó fognak.

János most ráveti magát a földmunkás létföltételeinek a tanulmányozására és arra az eredményre jut, hogy az úgynevezett munkáskérdés szimptóma csupán és a betegség maga sokkal mélyebben rejlik; továbbá, hogy az ipari szocialistáknak az a kívánsága, hogy az állam lépjen közbe és tüntesse el a szimptómát, egészen más volt, mint a betegség orvoslása. Majd hamarosan belátja azt is, hogy a munkásmozgalom sokkal inkább volt politikai, mint társadalmi jellegű; hogy a munkásság nem volt más, mint a negyedik rend, amely készült félretolni útjából a burzsoáziát és készült megmutatni a világnak, mikép tud kormányozni.

Nos, a munkásokon volt a sor, nagyon helyesen, és a munkások forradalma éppoly jogosult volt, mint valaha a polgároké. De vajjon képes volt-e ez a forradalom arra, hogy megadja az egész társadalomnak azt a szervezettséget, amelyre szüksége volt? És vajjon elég demokratikus volt-e ahhoz, hogy gondoskodhassék valamennyi társadalmi osztálynak a javáról? Ez új kérdés volt.

A munkás már nem a legalsó osztály. Ő maga is

meg van győződve róla, hogy a paraszt fölött áll, akit megvet azért, mert testi munkát végez; ő maga is úrnak mondja már sajátmagát és kedvezőbb körülmények között cselédet is tart.

De vajjon elég liberálisnak mutatkozott-e eddigi szereplésében más elnyomott osztályokkal szemben? Lássuk csak!

Peticiókban azt fejtegeti, azt írja, illetve azt iratja, hogy nem híve a szabadversenynek vagy a manchesterizmusnak, hanem állami beavatkozást kíván a normál munkanap, a gyermekvédelem, stb. érdekében. Egyszóval védelmet akar. Egyszer aztán országos csapás szakad ránk mezőgazdasági válság formájában és az ország főfoglalkozását veszedelemmel fenyegeti. A bajban lévők jótékony állami beavatkozást kívánnak ideiglenes védővám formájában. A munkás vészkiáltást hallat: — Szabadságra van szükség, nem pedig védelemre! A védővám barbárság, amely használ a többieknek, de nekünk árt. — Igen ám, csak hogy a sajátmaga számára jónak találta a védelmet! Tehát a sajátmaga számára igen, de a többiek számára nem! Aztán azt sem érti meg, hogy a kenyere éppoly drága lesz vámmal, mint vám nélkül, mert az árat a pékek céhe diktálja. És végül nem érti meg azt sem, hogy ha a parasztság tönkremegy, ez egypár millióval kevesebb vásárlót jelent, ez pedig tönkreteszi az ipart és koldusbotra juttatja tömegesen a munkásokat.

A munkás, aki ellensége a szabadversenynek, mégis a nő szabadversenyét prédikálja a családfentartóval. Miért?

Ibsen a maga norvég trónbeszédében üdvözölte a két új nemesi rendet: a munkást és a nőt! Gúnyolódott csak, mint rendesen, vagy pedig ezúttal próféta volt?

A munkás valóban az új burzsoázia, amely a

legközelebbi forradalom révén hatalomra fog jutni a maga jogászai segédcsoportával, és nem is baj, hogy a színvonal süllyedni fog, hogy a régi felsőosztály lecsúszik és helyét új foglalja el. Ez még tán a legésszerűbb dolog az egész fejlődésben, mert eddigelé látszólag lépésről lépésre közeledett a megvalósulás felé, a jog pedig mindig annak a részén van, aki győz.

De most új kérdések bukkannak föl a háttérben. Vajjon a többi társadalmi csoport helyeslő némasággal nézze ezt és ne fejtse ki ellenállást? Igaz, hogy a joggal és igazsággal senkisémmel törődik; de ha föl tesszük, hogy egy nagy többség hinne még ezekben a tényezőkben és törődni is akarna velök: vajjon igaza van-e a munkásnak minden vádjában, amelyet a tőkés ellen emel? Joga van-e neki a gépekhez? Segítenének-e rajta a gépek? És nem lehetne-e más eszközökkel segíteni a baján, ha csakugyan bajban van?

Csak a többségnek van igaza, egyrészt azért, mert a legtöbb ember boldogsága legjobb az összesség szempontjából is, másrészt pedig azért, mert csak a többség joga érvényesül, már pedig ez a fő dolog. De vajjon többségben vannak-e a munkások Svédországban? A statisztika szerint 410.371 személy tartozik, a nőkkel, gyermekekkel, szolgálkkal és segédmunkásokkal együtt, a bányászat és a gyár-
ipar rovatába; ellenben 2,309.790 személy foglalkozik földműveléssel és ennek mellékágaival. Ha az előbbi számból kiválasztjuk külön a munkásokat, vagyis a „kizsákmányoltakat“, akkor egy másik tekintélyes megállapítás szerint kerekszám 52.000 ipari munkás jut $4\frac{1}{2}$ millió főnyi népességre, ez pedig elenyésző kisebbség.

De a munkások kisajátították a maguk számára azt a nagy renaissance-mozgalmat, amely a francia

forradalommal az egész társadalom átalakítására törekedett és megteremtette az orthodox munkásszocializmust oly bibliával, amely tele van régebbi eredetű alapvető tévedésekkel, és ennek a bibliának az alapján elkészült már a katekizmus és az agendák könyve is.

A két nagy próféta Marx Károly és Lassalle, akik először látták el a világot „örök” szocialista igazságokkal, amelyekben hinnünk kell, ha üdvözülni akarunk, noha modern szabadgondolkodók meg is cáfolták már a főigazságokat.

A tőke, vagy a tulajdon (a szó nem fontos) lopás; körülbelül így hangzik az első parancsolat. Helyesebben kifejezve: minden tőke a munkának, csakis a munkának a gyümölcse; de a munka gyümölcse a tőkésé, tehát a tőkés tőketulajdona vagy munkagyümölcs-tulajdona lopás. Helyes ez a szillogizmus? Idegen munka gyümölcse nem szerezhető meg másként, például csere vagy vétel útján?

Tegyük fel például, hogy egy szorgalmas és becsületes munkás elkerül egy faluba, ahol fölös számmal van koplaló, kinlódó parasztgyerek, mert a föld nem elegendő vagy rosszul van megművelve. A falu közepén patak folyik, amelynek ott véletlenül vízesése is van. A szorgalmas és becsületes munkásnak nincs egy garas készpénze se, és a vízesés értéktelen a parasztok számára. A szorgalmas és becsületes munkás nem tőkés, nem rosszindulatú kizsákmányoló, de élni akar, úgy, mint mindenki más, és van neki a takarékbán kétezer koronája, amit a munkájából tíz év alatt félrerakott, ahelyett, hogy elpálkázta volna a kocsmában. Ezen a megtakarított pénzen megvásárolja ötven évre a vízesést. A vízesésével, amelyet becsületes úton szerzett, és jóhírével, amelyet becsületességének és szorgalmának köszönhet, elmegy más becsületes és takarékos em-

berekhez és kölcsönkér tőlük bizonyos összeget, hogy építsen magának egy nagyon kis — mondjuk — kalapgyárat.

Majd így szól a kiéhezett parasztgyerekekhez: — Fiúk, ti eddig sós heringlevet és krumplit ettetek és a napon kuksoltatok; ha van kedvetek naponta tíz órát dolgozni nálam, akkor mindennap kaptok enni kenyeret, heringet és burgonyát, és ha szorgalmasok lesztek, vasárnap húst kaptok meg egy pohár sört.

A parasztgyerekek Isten áldását kérik a nemes férfiura, és a gyár megindul.

Szombaton, mikor a bérfizetés van, egypár garas elvándorol a falu kereskedőjéhez, aki árut ad pénzért a parasztgyerekeknek; egypár garas elvándorol a pékhez; sok garas elvándorol a kocsmába, ahol esznek és isznak. De a kereskedő, miután pénzhez jutott, most immár maga is gyakrabban elmegy a pékhez, és a pék elmegy a kocsmároshoz, a kocsmáros pedig elmegy a parasztokhoz és gabonát meg húst vásárol, és most aztán egyfelől emelkednek, másfelől esnek az árak; de hogyha mindenkinek van mit eladnia, akkor általános lesz az elégedettség. A szegényügy kevesebb kiadással jár; és a szülők szabadulnak a fölös számú gyerek ellátásától.

Majd jönnek a következmények. A gyár szalma-kalapokat készít, és a szalmafonás drága, mert a parasztasszonyok éppen annyit kérnek ezért a könnyű munkáért, mint a kalapvarrásért. A gyáros bejárja a falut és megkérdezi az asszonyokat meg a lányokat, nem akarnak-e szalmát fonni szabad idejükben, mialatt foglalkozás nélkül üldögelnek és gyerekekre meg kecskékre vigyáznak, vagy a faze-kat őrzik. Hogyne akarnának! De kevesebbet kapnak érte, mert ez a munka könnyebb, és olcsóbban

végezhetik azért is, mert van férjük vagy apjuk, aki gondoskodik róluk, így hát olcsóbb a munkaidejük.

A falu virágzásnak indul, a gyár pedig föllendül. A gyáros pénzt rak félre és meggazdagodik. Mikor már gazdag ember, házat épít, és értéktelen épületfát vásárol a paraszttól, meszet a kereskedőtől; majd lovakat is szerez magának és zabot kell vásárolnia a paraszttól; cselédjeinek pedig nagymennyiségű élelmiszerre van szükségük. És a parasztok felszántanak régi gyepes területeket, hogy búzát és zabot vessenek bele, és a faluban általános az elégedettség.

Egyszerre csak betoppan a faluba egy szocialista, egy igazi berlini fickó, és a kocsmában beszédet mond a parasztnak, akik most immár megházasodhattak és elláthatták a parasztnak lányait. Beszédet mond, körülbelül ilyenformát:

— Minden tőke felhalmozott munka; ez a tőkés a ti munkátokból gazdagodott meg, mert a ti munkátok nélkül sohase lett volna gazdag ember. Minden gép a munkásoké, tehát ez a tőkés tolvaj. Mutasátok meg neki, hogy a tőkéje értéktelen a ti munkátok nélkül, és sztrájkoljatok!

Erre aztán sztrájkolnak és lármát csapnak a gyáros ablaka előtt. A gyáros kijön és végighallgatja a művezető beszédét a tőkéről és a lopásról. Mit felelhet erre a gyáros, hacsak azzal nem akar dicsekedni, hogy neki köszönheti felvirágzását az egész falu? Megmondhatja minden felvilágosult olvasó. Ez az ember sohase lopott, hanem mindig csak ajándékozott. Értéket ajándékozott a vízesésüknek; értéket ajándékozott a parasztiúk munkájának; értéket adott a nők foglalkozás nélküli óráinak; értéket adott a földnek és a falu minden telkének. Mivel? A becsületességével, a takarékossgával, az előrelátásával, a szorgalmával; tehát a

munkájával és az értelmességével. Ez volt a tőke eredete! Nem pedig lopás.

— Igen ám, — veti ellen a szocialista, — csak-hogy a többiek munkája nélkül nem gazdagodott volna meg.

— De *csakis* a többiek sütkérezéséből a napon sohasem gazdagodott volna meg, tehát a tőke nem *csak* a többiek munkájából támadt. Nem *egy* munkás tette őt gazdaggá; ő ellenben néhány száz munkást kiemelt a szegénységből. Nem igazságos játékról volt-e hát szó? Nem ugyanannyival tartoztak-e egymásnak, úgyhogy egyiküknek sem volt követelni valója a másikán? Hiszen ha nincsenek megelégedve, ő másnap táviratozhatna kétezer parasztfiúért, akik fölemelt kézzel hálálkodnának neki azért, hogy szalonnát és kenyeret ad nekik sóslé és burgonya helyett. Nem kockáztatta-e megtakarított pénzét, amikor belekezdett a vállalkozásba? És nem kockáztatta-e később is mindennap? Nem jár-e neki jutalom a kockázatért? És nem jár-e neki, mint igazgatónak, külön tiszteletdíj?

Tegyük föl, hogy a munkások megkapnák vagy elvennék a gyárat, hogy valamennyien úgy meggazdagodjanak, mint ő. Az üzlet nyomban hanyatlásnak indulna, mert a munkások nem tudnák, hol találhatók a vásárlók; nem tudnák, hogyan kell levelezést folytatni, váltókat kitölteni, könyveket vezetni, pénzt befektetni. A gyár, amely a szorgalmas és hozzáértő kézben évente 20.000 koronát jövedelmezett, most immár csak 10.000-et jövedelmezhetne, és a 200 munkás az első évben fejenként 50 korona osztalékot kapna, vagyis a 800 koronás átlagos bérjövédelen helyett 850 koronát. A rákövetkező évben javíttatni kellene a gépeket. A munkások, minthogy értelmességük és szorgalmuk révén nem tettek szert jó névre, nem kapnának hitelt. A gyár csődbe jutna.

A házak elértéktelenednének, és a munkások, akik lopták a maguk tőkéjét, kénytelenek volnának belátni, hogy mikép szerezhető tőke becsületes úton, és mikép lehet a tőke rátermett kézben nagyon értékes, ellenben hozzá nem értő kezekben értéktelen.

Ez egy esete volt csak, még pedig nagyon közönséges esete a tőkeképződésnek. De oly sok más eset is van, amikor a tőke a tőkés saját munkájának az eredménye, hogy lopásról szó sem lehet. Egy orvos meggazdagodik, anélkül, hogy bármi néven nevezendő munkásokat kizsákmányolna; egy paraszt bányára bukkan; egy mérnök feltalál valami gépet; egy fiú örököl (például öröklí egy orvosnak a vagyonát); a rossz termés Németországban gazdaggá tehet egy orosz gabonakereskedőt, anélkül, hogy lopnia kellene; a háború fokozhatja egy tőkepénzes papirjainak az értékét, anélkül, hogy ez kiuzsorázná az inséget, stb., stb.

Hiszen a tőke másban is benne lappanghat, nemcsak a testi munkában: az értelmességben, a szorgalomban is. De *Marx* filozófus volt, még pedig — és ez nagyobb baj! — német, idealista és hegelianus filozófus. Módszere az, hogy felállítja főtételeknek a keresett eredményt, vagyis éppen azt, amit föl kellene fedeznie. Majd nagy tömeg tényt gyűjt össze a tétel bizonyítására, és azt, ami a tétel ellen bizonyítana, egyszerűen kihagyja. Ez régi jó filozófiai módszer. *Marx* nemcsak az a tudós kutató volt, akivé meg akarták tenni, hanem az a szenvedélyes agitátor is, aki Londonból szerkeszti az Internacionále programját. *Lassalle* volt az utazóügynöke. Mindakettő idealista volt; mindent vörös színben láttak és azt akarták, hogy nyomban valósuljon meg mindaz, amit fantáziájuk az íróasztal mellett teremtetett. Hogy is lehettek volna mások ők, a reakció és

a romantika gyermekei, akik akkor éltek és működtek, amikor a transzformizmus még nem végezhetette el tisztító munkáját a régi agyvelőkben? És miképp merhet egy ifjabb nemzedék ilyen régi, immár történelemelőtti alapra építeni?

János mindig félt egykissé a szocializmusnak ettől a fajtájától, és csak „agitátori szándékkal” vagy kísérletképpen kapott ki egy-egy mondatot ennek a szocializmusnak a könyveiből, nem nyúlva hozzá a növekedőben lévő magántulajdon kérdéséhez. Mikor most elkezdte tanulmányozni a munkáskérdést, hamarosan megállapítja, hogy egyedül ennek a kérdésnek a megoldása nem menti meg a társadalmat. A gondolat és a sajtó szabadságát nem biztosította az, hogy a munkások gépeket kapnak (hiszen egy csomó munkás pietista volt); a politikai szabadság sem volna biztosítva (hiszen voltak monarchista munkások, akik felvonulásokat rendeztek a király tiszteletére). Kezdte továbbá belátni, hogy az ipari munkás a társadalomnak nem leghasznosabb tagja, mert nem termelő, hanem csak feldolgozó munkát végez, és gyakran állít elő tömegesen kétes értékű használati cikkeket, amelyek tisztára haszontalanságok, mint például a díszműárak, a fényűző bútorok s más effélék, amik csak gázdát cserélnek. Minthogy János rajongott a természetért, a munkásban csakhamar holmi kinövésfélét kellett látnia, rajta a másik nagy kinövésen, a nagyvároson, és ezt csak alapos operációval lehetett volna kimetszeni.

Ekkor lép rá János a szocializmus salamoni templomának második lépcsőfokára, és agrárszocialistává vagy konzervatív szocialistává lesz, ahogy mindazokat a csoportokat nevezik, amelyek nem orthodox gépszocialisták.

Miután kiadta János a *Likt och Olikt**) című tanulmányát, amelyben elkövette azt a halálos bűnt, hogy kételkedni mert abban, hogy a mai fejlődés előre való haladás, véletlenül elolvasta a világhírű Henry George: *Haladás és szegénység* című munkáját. Volt ebben a könyvben a többi között egy fejezet, amelynek ez volt a címe: *A hanyatlás lehetősége a modern civilizációban*. És ebben a fejezetben ezt olvashatta:

„Éppen mostanában hajlandók az emberek mosolyogni minden olyan célzáson, mintha nem haladnánk előre minden tekintetben, és korunk szelleme hasonlít annak a rendeletnek a szelleméhez, amelyet a hízelkedő miniszterelnök javasolt a kínai császárnak, aki elégettette a régi könyveket: „hogy mindazok, akik Si-ról és Su-ról mernek beszélni egymással, végeztessenek ki, és azok, akik azzal a szándékkal idézik a multat, hogy korholják a jelent, minden rokonságukkal együtt halálnak halálával haljanak.“

Majd kifejezi George azt a sejtését, hogy egy civilizációnak a végét járjuk. A társadalom megmenntését nem gépek kisajátításában látja, hanem egyetlen terjedelmes mezőgazdasági reformban, egészen úgy, mint ahogy a ma immár csak gúnyosan emlegetett fiziokraták prédikálták a mult században. Ugyanígy célzott már Nordau is a „Hazugságok“-ban arra, hogy az ipari társadalom meg fog bukni és mezőgazdasági társadalom fogja felváltani. És agrárszocialisták voltak egész Európában: Angliában

*) Az, ami egyenlő, és az, ami nem egyenlő. A ford.

R. *Wallace* 1883-ban javasolta a föld nacionalizálását; Németországban *Wagner* Adolf professzor volt az agráriusok képviselője, Franciaországban pedig találkozott János agrárkollektivistákkal, akikről később még sokat fog beszélni. Megint megelőzte tehát egy félrőffel a többieket, és amikor futólag célzást tesz arra, hogy a társadalmi problémát mezőgazdasági reformmal kell megoldani és hogy a civilizáció hanyatlóban van, hírek kezdenek keringeni elmebeli állapotáról, sőt komolyan meg is figyelte-tik őt kiküldöttekkel. Amit akkoriban javában olvasott már a művelt világ, amiről hallott és vitatkozott mindenki (George könyvét egypár száz kiadásban olvasták és a világ minden folyóiratában ismertették), mindaz hóbort volt még a svédek szemében.

Mikor János visszatért megint Párisba, megfigyelései a nagyvárosban megerősítették őt abban a véleményében, hogy a nyomor növekszik a civilizációval (Párisnak 400.000 szegénye volt). De kisebbségben volt a maga véleményével, és ez nagyon lehangolta. Ekkor történt, hogy egy reggel a *Le Figaro*-ban, ebben a legpárisibb ujságban, azt olvasta, hogy gróf *Tolsztoj*, a nap hőse Franciaországban, kitűzte újra Rousseau régi lobogóját, szakított a szépirodalommal és a társadalommal, harcot prédikál a civilizáció ellen, azt hirdeti, hogy vissza kell térni az egészséges élethez abban az egyszerű és legmegfelelőbb miliőben, amelyet a falu nyújt szemben a várossal, és felcsapott paraszt-prófétának. A boulevard-lap mosolygása megszűnik egy napra, János pedig eltűnődik a tiszteletreméltó jelenségen, anélkül azonban, hogy ő maga is apostol akarna lenni.

— Még egy bolond, — gondolta János, aki örült, hogy nem volt immár az egyetlen ebben a dologban sem. És *Tolsztoj* sem volt az egyetlen

Oroszországban, mert hiszen az egész nihilista-mozgalom éppúgy, mint a kommunista-lázadás Párisban a fényűző kultúra ellen irányuló forradalom volt, a természetért való rajongás alapján.

János tehát ezúttal a felemás tudatlanok éretlen vigyorgásának lett a céltáblája, pedig úgy látszik, hogy magát Bebelt, a berlini nagymestert is, elfogta ugyanez a vágyódás az egészséges visszafejlődés után. A mester ugyanis ezt mondta:

„Az új társadalom könnyebben meg fogja oldani ezt a kérdést (a mezőgazdaság föllendítését), *amennyiben fokozatosan megszünteti a nagy városokat és a népességet decentralizálja.*“

És néha nem is egészen mentes egy kis árkádiai rajongástól, amikor arról beszél, mikép fog az új társadalomban „a falu népe iparral, az ipari népesség pedig földműveléssel foglalkozni“; sőt a vad agitátort, aki megosztja idejét a birodalmi gyűlés és a műhely között, hatalmába kerítette már az aggkornak ártatlan sóvárgása egy kis kertecske után, és ezt a vágyódást általánosítja az új társadalomban, ahol:

„minden község külön kultúrzóna lesz, amelyben gondoskodnak az életszükségletek túlnyomó részének kielégítéséről. Különösen ki fog *fejlődni a kertészkedés, ez a legkellemesebb gyakorlati foglalkozás. Virágok, díszcserjék, zöldségfélék, gyümölcsfák* kimeríthetetlen munkakörrel kínálják az emberi tevékenységet, és éppen ez a munka detail-munka, amely kizárja nagyobb gépeknek az alkalmazását.“

Valósággal rajong a nagy realista és oly nőről álmodik, amely csupa kertészből áll.

De mikor János előhozakodott most az agrárszocializmussal, a kiskorú Bebeliánusok úgy fogadták őt, mint a régi idők gyermekét, aki rendszert akar csinálni abból, hogy ő maga szeret „nyaralni“.

Tudatlanság vagy ennél rosszabb motívum diktálta-e ezt a véleményt? De maga Bebel is beszél tudományoskodásról, a szépművészeteknek mester-séggé való lealacsonyításáról, és megjósolja, hogy a művészet megint szabad játékká lesz az új társadalomban. János tehát tiszta bebeli szocialista volt minden kérdésben, még a nőkérdésben is, amennyiben, akárcsak a próféta, kijelenti, hogy a nő felszabadítása (vagyis kemény munkára fogása) „a mai társadalmi és politikai berendezkedés mellett éppúgy lehetetlen, mint a munkáskérdés megoldása.“

Mért fogadták oly rosszul a svédországi újszocialisták ugyanezeket a tanokat, amikor János hirdette őket? Nem lehetett szó másról, mint a jóbarátok és jóbarátnők tisztára személyes rosszindulatú motívumairól. El akarták őt mozdítani minden áron. Nem úgy, hanem így!

János, miután jól elintézte dolgát Párisban, visszavonult a francia alföldre, ahol tíz hónapig időzött, sok mindent, a többi között a parasztokat is, tanulmányozva.

Ekközben zászlót bont Franciaországban az agrárszocializmus és a zászlót a *Nouvelle Revue* ragadja fel, amely kiadja Eugène Simon-nak a *La Cité Chinoise (A kínai város)* címével burkolt javaslatát, amely szerint a társadalmi kérdést egyetlen földadóval, vagy az úgynevezett *impôt métrique-*

kel,*) kell megoldani. És csakhamar megjelenik *Toubeau* munkája is, amelyet a népesség föllendítéséről dolgozott ki a mértékes megadóztatás segítségével. Majd külön sajtóorganumhoz is jut a mozgalom *Fernande Maurice* lapjában a „*La Terre aux Paysans!*“-ban**)

A hóbortot, ime, rendszerbe foglalták és nyíltan hirdették. A francia agrárszocialisták tanai röviden a következő főpontokat foglalták magukban: Az ipari munkásoknak összetorlódását a városokban a faluról való bevándorlás okozza; ennek a bevándorlásnak főoka: a földhiány. Gyógyszer: a mértékes megadóztatás, például hektáronként 25 frankkal. A kis földesgazda nem veszít semmit; de a nagy kénytelen lesz elkótyavetyélni erdeit és vadászterületeit és rávetni magát a kisgazdaságra, amely jövedelmezőbb a nagynál. Egy másik csoport hozzáteszi még: nyomban föl kell osztani azt a 16 millió hold meg nem művelt területet, amely elhanyagolt állapotban van; javítani kell a földművelés módszereit és a mezőgazdaságból kertgazdaságot kell csinálni, mert így ötször több ember megélhet Franciaország földjéből.

Azt akarták ezzel elérni, hogy a falu népe maradjon meg a földje mellett és ne árassza el a városokat, mert ezzel lenyomja az ipari munkások munkabérét. Hiszen mindenki tisztában volt vele, hogy a munkabért nem a tőkések nyomták le, hanem a munkaerő fölös megszorodása, és a bérek nyomban emelkednének, ha hiány támadna munkásokban.

Mi az oka már most annak, hogy a munkáspárt

*) Az *impôt métrique* (szó szerint: mértékes adó) azt kívánja, hogy minden földterületet, tekintet nélkül minőségére és felhasználására, egyforma adóval rójjanak meg a terület egység alapján, például hektáronként. A fordító.

**) „A föld a parasztnak!”

A fordító.

vezérei annyira gyűlölik az agrárszocializmust és nyomban azzal torkolják le, hogy konzervatív? Nyilván azért teszik ezt, mert esetleg előmozdithatná a társadalom ügyeinek sima lebonyolítását és ily módon elkerülhetővé tenné a csődöt. Ámde a munkások összeomlást akarnak, és az elégedetlenség lángját folyton szítani kell, hogy ki ne aludjék. Hiszen az is lehetséges, hogy a válság jobb a lassú fejlődésnél, csakhogy okozhat ám pánikot is és szülhet még rosszabb kompromisszumokat.

Németországban tehát az ipari szocialisták tábora felhasználta a német filozófia minden eszközét arra, hogy a statisztikából oly rendszert kovácsoljon, amely kimutatja, hogy a kisgazdálkodás a legrosszabb, és hogy a paraszt ásatag maradvány, amelynek az a sorsa, hogy az alakulóban lévő társadalmi képződmény rétegeiben megkövesedjék. Évégből a szocialisták folyóirata, a *Neue Zeit*, Franciaországot választotta ki áldozatul, ahol a földbirtok leginkább el van aprózva egész Európában, és ahol a paraszt tényleg az egyetlen osztály, amelynek anyagi jóléte független az ipari és kereskedelmi válságoktól, sőt nem érzi meg a külföldi gabonaverseny hatását sem.

Most be kellene bizonyítani ennek az ellenkezőjét; ehelyett azonban a következő be nem bizonyított tételből indulnak ki: az ipar a kézművességből, amikor a munkásé volt a gép, nagyiparrá fejlődött ki, ennél fogva a földművelésnek is át kell térnie a kisüzemről a nagyra, minthogy ez a fejlődés törvénye. Bizonyító példaként az amerikai óriás farmokat hozzák fel, amelyekre a párhuzam kedvéért ráfognak azt, hogy gőzekéssel szántják fel őket, holott lovakkal és öszvérekkel szántanak, és hogy az összehasonlítást lehetővé tegyék, nem be-

szélnek arról sem, hogy ezek a farmok szűzföldek, amelyeknek nincs szükségük trágyára. Ennek a hasonlatnak azonban, amely, mint láttuk, sántít mindakét lábára, állandóan ott kell szerepelnie előzményül abban az idealista filozófiai rendszerben, amelyet most Marx hamis premisszáira építenek.

Most aztán előáll a statisztika és bizonyítja, hogy Franciaországnak ama kerületeiben, ahol a földművelés nagyüzemű, a föld hozadéka a legnagyobb, viszont ahol a kisgazdálkodás az uralkodó, ott a föld hozadéka a legkisebb. De lám, a balszerencse azt akarja, hogy először is azok közül a kerületek közül, amelyeket a nagybirtokok rovatában sorolnak fel, az egyik a Nord-département legyen, vagyis éppen az a kerület, ahol a földbirtok egész Franciaországban *leginkább meg van osztva* és legjobban meg van művelve. A hozzáfűzött következtetés tehát hamis. Ami továbbá a Páris körül elterülő földbirtokoknak nagy hozadékát illeti hektáronként, hát a veszedelmes statisztika erre vonatkozólag is kétes értékű dolgokat állított. Igaz, hogy az említett kerületben vannak Franciaország legnagyobb földbérlői, de hát csakugyan a földbirtok nagyságának köszönhető-e a nagy hozadék hektáronként? Nem! Mert a főváros közelsége könnyen hozzáférhetővé és olcsóvá tette a trágyát, aztán meg a nagybérlőnek egyébként is megvan az a szokása, hogy műtrágyára költ. Vonjuk le tehát a számadásból ezt a kiadást, és azután vizsgáljuk meg a tiszta hozadékot. Egyetlen kerület sem jövedelmez annyit, mint a Nord-département, *azért, mert* roppant apró részekre van darabolva és ennél fogva jól meg van művelve; valóságos átlaghozadéka nagyobb még a Szajna-département hozadékánál is hektáronként, mert ez utóbbinak a földművesei a legértékesebb, de legolcsóbb trágyát: az emberi trágyát használják.

Ami most jön, az még nagyobb szabású hamis következtetés. A jelzálogkölcsonők hallatlanul megnövekedtek, és ez arra vall, hogy a paraszt tönkrement. Nem! Először is: a paraszt nem vesz föl jelzálogkölcsonőt, hanem pénzt rak félre, még pedig annyit, hogy 1871-ben kétharmad részét jegyezhetette a hadiköltségek fedezésére kibocsátott francia kölcsönnek. Másodszor: ha fölvenne jelzálogkölcsonőt, ez arra vallana, hogy elkezdte megjavítani a gazdaságát, mert a jelzálogkölcsonőt produktív célokra szokás felhasználni, jobb felszerelésre és trágyázásra, úgyhogy az efféle adósság nem fenyeget romlással. Harmadszor pedig: valójában a nagyobb földbirtokosok azok, akik kölcsönöket vesznek föl. És az új kutatásnak az lesz az eredménye, hogy Franciaországban tönkrement minden nagybirtokos és nagybérllő, és a földet oly potom áron vesztegetik, hogy nemsokára minden napszámosnak lehet egy darab földje. Franciaországban tehát a fejlődés még mindig a kisk gazdaság felé halad a nagyból.

És ami a nagy, ipari mezőgazdaságot illeti, hát mindössze egypár, veszteséggel dolgozó próbálkozásról van szó. Egy részvénytársaság Colombierben Alençon mellett, amely körülbelül 800 hold földet mivel négy gözekével, minden évben 25.000 frankot veszít. Egy gözeke ugyanis 32.000 frankba kerül és évente csak négy hónapon át dolgozik, tehát nyolc hónapig holt tőke és ennél fogva nem fizetődhet ki. Nem! A nagyüzemű mezőgazdaság Európában forradalom csak, amely hamarosan lejárja magát és reakciót szül. És nyomában zilált mezőgazdasági proletáriátus marad, mert az a tömeg ember, amelyet a szántás-vetéshez és az aratáshoz össze kellett terelni, később szanaszét züllik.

És Németországban, ahol fejlődésnek indult a nagyüzemű mezőgazdaság, a vidéki népesség szin-

tén tönkre ment vagy a tőkések rabszolgaságába jutott. Mikép állithatják tehát az ipari szocialisták, az analógiára hivatkozva, hogy ez a fejlődés dicséretes és korszerű, mikor ugyanezt a mozgalmat az ipar terén éktelen barbárságnak hirdetik?

Az egész tudós fejtegetés irányzatos költészet volt csak, amely tárgyát a statisztikából merítette. És mégis azt kívánta, hogy tudománynak tekintsék, mert szakkifejezéseket vett kölcsön a nemzetgazdaságtanból, számokat a statisztikai táblázatokból és módszert a német filozófiából.

És most kezd fölvetődni Jánosban az a kérdés, vajjon az egész szocializmus nem filozófiai rendszer-e csupán, kísérlet, amely megpróbálja rendezni a gondolkodás műhelyében a zavaros benyomásokat az élet sokféle változó tüneményéről? És vajjon nem éppen ez a rend-érzék volt-e a megteremtője valamennyi rendszernek a tudományban, a filozófiában, a politikában? És vajjon minden rendszer nem azért mondott-e csődöt, mert egytől egyig csak a szubjektív szellem rendező hajlamának a megnyilvánulása volt? De a valóság, amely mindig rendetlenséget, szabálytalanságot, differenciálódást, fajképződést akart, mindig makacsul ellenállt a rendezésnek, az osztályozásnak. Ezért vált halottá minden rendszer, miközben az élet tovarobogott; mialatt épült a rendszer, az idő elsuhanat fölötte; miközben hirdették a rendszert, megszűnt az alkalmazhatósága, és amikor alkalmazni kellett volna, nem felelt már meg senkinek.

A német ipari szocializmus rendszerének ugyanaz volt a hibája, mint valaha Linné rendszerének a növények világában: osztályozási elve egyoldalú volt. Egyetlen szervet, egyetlen érdeket vett csak tekintetbe: a nemi szervet, a nemi érdeket. Veszedelemes aránytalanságot vont ez maga után az

osztályozásban; míg az egyik osztály csak két rendet foglalt magában, a másik néhány ezeret. A német szocializmus csak egyetlen társadalmi osztályt látott: az ipari munkást, és eszerint akarta rendezni a társadalmat.

Hogy Marx, aki olyan ipari tartományban született, mint Rajnai-Poroszország, olyan ipari központban nevelkedett, mint Berlin, és később Kölnben működött mint publicista, úgy tekintett az egész világra, mint holmi ipari szervezetre: ez érthető volt. Érthető az is, hogy később ugyanezen a nyomon járt Bebel is, aki Kölnben született, majd pedig Szászországban, ebben az ipari országban, élt. Az emberi szellem korlátolt, és az ember éppoly kevésbé szabadulhat a miliójétől, mint saját testi hajlamaitól. De még kevésbé szigetelődhetik el az emberi szellem saját korának általános gondolati áramlatától, hanem többé-kevésbé szükségszerűen rabja lesz kora tévedéseinek és igazságainak. Marx a XIX. század elején született, örököl valamit a francia forradalomtól, de örököl a Szent Szövetségtől is, anélkül, hogy akarná, anélkül, hogy tudna róla. Hegeliánus létére — mert így indult — tisztelnie kellett a meglévőt; de izraelita létére sokkal pozitívabb hajlamú, semhogy ideológussá lehessen, s minthogy nem keresztény, nem épít az emberek angyalvoltára. Realista, de azért megmarad filozófusnak; pozitivistá, de még nem evolucionista. Mint filozófus, nem lát egyebet, csak a saját kiindulópontját.

A „*Kapital*”-ban, amelyből kigubózódik az egész rendszer, noha még nem járta meg a fejlődés útját, a tőkésben nem lát mást, mint a tudatos gaz kizsákmányolót. Nem látja be, hogy a tőkés éppoly szükségszerűen támadt, mint a proletár, és hogy a különbség a tudatos és a nem-tudatos gazfickó

között igen nagy. Hiszen ugyanilyen rögeszme rabja volt előtte is valamennyi közgazdasági rendszer-alkotó. A merkantilisták csak a pénzben látták a tőkét, a fiziokraták csak a földben, Smith Ádám követői csak a munkában. Marx csak mások kizsákmányolt munkájában látja a tőkét. A való életben nincs oly szorzat, amely egyetlen tényezőből eredt. Mindig legalább is kettő a tényezők száma. Marx lehet ébresztő, lehet egy szem a láncban, de prófétaiban ma már senkisem hisz. És Marx mégis próféta, a követői pedig hívők, vakon hívők, akik látnak mindent, amit kívánnak, sőt ennél még többet is.

Marx párt-agitátor is volt, és a munkáspártnál jobb pártot nem találhatott volna a régi társadalom felrobbantására. Mint agitátor előharcosunk Marx és előharcosa valamennyi elégületlennek, és a munkáspártnak csak mint pártnak van nagy hivatása, nem pedig mint a közelgő negyedik rendnek: a munkásburzsoáziának.

A CSELÉD FIA.

(1886)

Miután kivergődött a régi világfelfogásból és sutba dobta a mennyek országáról és az Istenről szóló tant, természetszerűen egyedül sajátmagára volt utalva, mint sorsának hordozójára. Mikor meg akar ismerkedni sajátmagával, testetlen, tarka összevisszaságra bukkan, aminek formája a néző szempontja szerint változik és amiben talán annyi csak a valóság, mint a szivárványban, amely látható ugyan, de még sincsen sehol.

Hogy ésszerűbb módon folytathassa földi pályafutását, mint eddigelé, elhatározza, hogy lezárja a multat, sorra veszi élete eseményeit a kezdet kezdetétől a mai napig, megvizsgálja lelke eredetének és fejlődésének a történetét, mikép alakult ki az öröklés, neveltetés, egyéni természet és vérmérséklet összeműködésének az okozatává, az adott történeti korszak külső eseményeinek és szellemi mozgalmainak nyomása és hatása alatt.

Ez volt a főcélja „*A cseléd fia*” című könyvével, nem pedig az, hogy vallomásokat írjon saját mentességére, vagy emlékiratokat mások mulattatására. Egyidejűleg talán meg is magyarázta egy kicsit az ifjabb nemzedéknek a megelőző korszakot, úgyhogy a fiatalok jobban meg fogják majd érteni saját korukat.

Megtalálta-e saját én-jét e hosszú, szomorú vándorlás közben az emlékezés árnyékbirodalmában? Valaha szégyelt volna nem-mel felelni erre a kérdésre, mert a személyes Isten felelős személyiséget kíván; most azonban kevésbé törődik már ezzel, mert tudja, hogy az én nem egyéb, mint igen gyarló formája egy kis mennyiség mozgásban lévő erőnek vagy ha így jobban tetszik: anyagnak, amely ilyen meg ilyen adott körülmények között így meg így fejlődik. De mit nyert ezzel, amikor ehhez éppoly kevésbé volt köze, mint ahhoz, hogy van-e Isten vagy hogy világítópontok-e a csillagok?

Ha nem is találta meg éppen azt, amit keresett, rábukkant útközben sok váratlan dologra, amit talán nem is kívánt, amire azonban rávezette őt a valóság keresésének vak szenvedélye.

— De hát az eredmény, az összefoglalás? — kérdezheti valaki. — Hol az igazság, amit keresett?

Az igazság benne van itt is, ott is az ezer ki nyomtatott oldalban. Keresd meg a részeit, szedd össze és vizsgálj meg őket, összefoglalhatók-e; vizsgálj meg, vajjon tovább érvényesek-e egy évnél, öt évnél; gondolkozzál rajta, vajjon van-e reményük egyáltalán arra, hogy érvényesüljenek, mert hiszen ehhez az kell, hogy a többség elismerje őket. És ne felejtse el, hogy az igazságot azért nem lehet megtalálni, mert éppúgy, mint minden egyéb, szakadatlanul fejlődőben van.

— Ellenmondások vannak benne!

— Legyenek is, mert a dolgokat szemügyre kell venni minden oldalról, amennyiben egyik oldaluk sem hasonlít a másikhoz, és a szerző nem más, mint kísérletező, aki megpróbálja kieszelt képekben elképzelni, milyen lehetne a jövő ilyen meg ilyen ki-gondolt körülmények között, de sohasem mondja meg, milyennek *kell* lennie, mert ezt nem tudja senkisémm.

— Tévedések vannak benne!

— Természetesen; de honnan tudod te, aki kevesebbet éltél, kevesebbet tanultál, kevesebbet gondolkoztál, honnan tudod, hogy éppen ez a tévedés, nem pedig amaz? Az emberek azt akarják, hogy legyen hitük, legyen véleményük, mert ez így kényelmes. De a hit tespedést jelent, és a véleménynek néhány év múlva változnia kell, amikor új fölfedezések megcáfolták. És a mi igazságot-kereső korunkban előny, ha nem hiszünk semmiben, mert a fő az igazság keresése. Nem! Törtess csak előre, árkon-bokron át, és kutass végig minden bozótot; ha hamis nyomra térsz, fordulj másfelé és keress új nyomot. Keress, keress szakadatlanul! Így tett az is, aki ezt írta. De egyszer azt hitte már, hogy megtalálta, amit keresett, és állj!-t kiáltott. Akkor volt ez, amikor azt hitte, hogy bizonyos szocialista-programmban megszimatolta a vadat; de a nyom, amit látott, saját régi idealista kóválygásának a lábnyoma volt. Akkor már-már örökre megállt. A programm bele-vájta magát a lelkébe, mint holmi katekizmus, gyökeret vert, magzásnak indult és már-már hitté erősödött benne, oly szívóssá, mint az őskereszténység, és a talajt éppen ez az ősi kereszténység készítette rá elő, amelyből ő maga is eredt. Befogadta magába, anélkül, hogy megvizsgálta volna, mint holmi vallás-tant, az érzés homályos útján, a szívén keresztül a

nagy-agy helyett; de mikor kipróbálta, nem állta meg a próbát.

A szocializmus, amelyben a társadalom gyökeres átalakítására irányuló reform-munkát látott, sokáig nyomta őt, mint a lelkiismeret. Ezt teszi különben minden felfogás, amelyet az én bekebelez, mint tulajdonát. Ezt tette a kereszténység, ezt a szülők és a nő tisztelete, ezt a romantika és a theizmus. De a szocializmus nem volt más, mint romantika és kereszténység, és nem érdemelt ezeknél jobb sorsot. Már is vallás lett belőle, amelyet nem lehet megcáfolni, mert a vallási rajongók nem vesznek tudomásul cáfolatokat. Ugyanolyan szimptóma, mint a spritizmus az atheistáknál: visszahanyatlás a valóságos érzés sötét régióiba. Hogy képzelhetik el a realisták annak a lehetőségét, hogy például Svédországban békés úton megvalósítsanak oly programot, amely anyagi követelmények elé állítja az embereket, mikor még az 1809-iki program és az új-liberálisok 1867-ik évi programjának egyetlen pontja sem valósult meg? Nem idealizmus ez? Megszüntette-e a katolicizmust a reformáció forradalma? Nem! Mert a meggyőzés erejével nem volt megszüntethető, és ahol mégis megszűnt, ott erőszak szüntette meg.

János, miután befejezte „*A cseléd fiá*”-nak első részét, május havában elutazott Franciaországból és visszatért újra Svájcba; nem az undorító szállodás Svájcba, ahol nemzeti jellemmé vált az uzsora, a kiszípolozás, hanem az árkádiai csendes országba, ahol vidám és egészséges emberek munkában, ünnepet ülve és énekelve élik a maguk rövid életét, s ahol a hatalomért és az állásért nem oly heves a harc, mint másegyebütt.

Aargau kanton egy kis falujában ütött tanyát családjával együtt egy majorságban. Az egész falu talán százegynéhány házból állt. Zöld ablaktáblás nagy fehér épületek voltak, istállókkal és csürrel egy földel alatt. A ház előtt virágos és zöldséges kert, a ház mögött almafás rét. Nem voltak itt sem gazdagok, sem koldús-szegények, és az amerikai búzának mindenki csak örülni tudott, mert senkisémm termelt búzát, minthogy a falut pásztornép lakta. Politikáról és választási küzdelmekről szó sem volt, és amikor János lement este az ivóba vagy kiült a verandára, hogy megigyon egy pohár sört, nem hallott mást, mint szelid tréfálkozást vagy éneket, vagy látta, hogy az öregek kártyáznak, míg a fiatalabbak kugliztak vagy célbalőttek lent a kertben. Az ivóban mindenki a hosszú asztal mellé ült, és mindnyájan beszélgettek. A postamester, a gyáros, a tanító, az ezredes, a suszterlegény feltűrt ingujjban, a szolgálégény az istállóból, a molnár, mind ugyanannál az asztalnál ült és kivette részét az általános beszélgetésből.

Este, mikor pihenőre kondult a harangszó, a kút köré gyűlt a falu minden lakosa. A távirótisztviselő, egy fiatal lány, a cselédlányok között jött a vedrével és várt, amíg sorra nem került a kút csövénel; a szolgálégények lovakkal, a lányok kannával siettek az itatóhoz, és a postamester ingujjban jött, hogy lemossa kaszáját a vályuban. Csengett a kolomp, pattogott az ostor, a fiatalság énekelt és jódlizott. Árkádia volt.

De a bükkerdős hegyen a falu fölött nagy sötét kőépület emelkedett, amely a távolból tótágast álló Noé-bárcájához hasonlított, de várkastély volt. A magva egy kerek torony volt a római korból, a hajója szürke kőből rakott hűbéri vár, amelynek ablakcsoportjait faragott kőoszlopok tagolták. A vár

egy özvegyé volt, aki nyárára bérbe szokta adni. Ezúttal egy fiatal svéd volt a vendége, akivel János már egy évvel előbb megismerkedett; együtt utazott vele Olaszországban és legutóbb ősszel egypár hónapig érintkezett vele Franciaországban is. Az új nemzedéknek ez a képviselője szabadult meg János véleménye szerint leginkább minden előítélettől, s ő volt az egyetlen, akinek volt ereje hozzá, hogy levonja az új világfelfogás minden következményét.

Nemesi család gyermeke volt és utazásokon tett szert műveltségére, miután kora ifjúságában a festészetnek szentelte magát.

Ott fönt a címeres és fegyveres lovagteremben, falain az ősökkel, ablaka előtt a vércsével, kilátással a nagyszerű alpesi panorámára a Schwarzwaldtól a Mont-Blancig és a szép falvakra lent a völgyekben: itt szokták megvívni minden szombaton — hallgatók nélkül — gondolati tornájukat az új iskolák szellemében.

Egy szép júniusi estén — nem sokkal „*A cseléd fia*” első részének megjelenése után — fölkereste János barátját a várban.

— Énnekem úgy rémlik, — kezdte X., — mintha az a rögeszméd, hogy minden áron demokrata akarsz lenni, viaskodás volna olyasvalamivel, amit még nem sikerült legyűrnöd.

— Nem tudom, — felel János, — de szinte úgy érzem, mikor ezt a könyvet olvasom, mintha holmi lelkiismeretféle üldözne.

X.: — Mi a lelkiismeret?

János: — Félelem a következményektől, mondják manapság; az az érzés, hogy igazságtalanságot követtünk el, mondták régebben.

X.: — Mi az igazságtalanság, mi az igazság? Nevelés és tehetség kiemelt téged abból az osztályból, amelybe beleszülettél; nem vagy immár alsó-

osztály, hogy a te kifejezéssel éljek, hanem felsőosztály vagy. Mért restelkedel hát? Azt érzed tán, hogy ellenmondás van a felsőosztály ellen irányuló támadásaidban, és érzed, hogy sajátmagadat támadod írásaidban? Ez esetben ódsz a felfogásod, és nem más ez benned, mint a lemondást hirdető kereszténység, amitől még mindig nem tudsz megszabadulni.

János: — De hátha a velem született osztály-érzésről van szó, amely nem tudott lépést tartani a fejlődéssel? Oly sokáig voltam alsóosztály, hogy továbbra is megmaradt bennem a felsőosztály gyűlölete. Nem merem azt mondani neked, hogy rokonszenvezek azokkal, akik ugyanúgy szenvednek, mint én szenvedtem, de ez a rokonszenv mint egyszerű reflex-érzés megvan bennem. Mások szenvedése saját szenvedésemre emlékeztet, és egyáltalán nem erény, hogy végigszenvedem újra saját szenvedéseimet mások szenvedéseiben. Egoizmus csak ez is, éppúgy, mint minden a világon.

X.: — Bizonyos vagy benne, hogy azok, akik odalent vannak, a maguk erősebb idegeivel, valóban úgy szenvednek, mint ahogy elképzeled? Hátha csak betegség ez benned, idegbaj, éppúgy, mint az én szenvedésem, mikor vonítani hallom a kutyát vagy kínlódni látom a horogra szúrt férget? Hiszen a féregnek állítólag olyan alacsonyrendű az ideglete, hogy úgyszólván nem is szenved, és ezért van az is, hogy két külön individuummá fejlődik, ha kettévágod.

János: — Lehet, hogy igazad van.

X.: — Demokrata vagyok le egészen a bárókig, mert én csak egyszerű nemes vagyok és szenvedek amiatt, hogy grófok is vannak. A királyi hercegek odahaza szívesen szabadulnának a trónörököstől, és a trónörökös szívesen lemondatná a királyt, föltéve,

hogy ő lehetne utódja a trónuson. Demokraták vagyunk mindannyian, de egyben arisztokraták is. Csak a fokokra beosztott skála választ el bennünket egymástól. De skála is sokféle van. Te, mint elismert író, felsőosztály vagy velem szemben, aki el nem ismert író vagyok. Te az új ideg-arisztokráciához tartozol, amely készül bevonulni az új felsőházba; én a haldokló izom-arisztokráciához tartozom, mert mi már a végünket járjuk és félig a pénz-arisztokrácia ölt meg bennünket, amelyet most lassan aláaknáz a legújabb, a munkás-arisztokrácia. Elolvastam nemrég a „*Germinal*”-t,*) és megrémültem, a szó szoros értelmében megrémültem. Családknak, amint tudod, van egy vasgyára. A munkások sztrájkoltak a gyárban a legutóbbi években, mikor a szállításokat kellett volna lebonyolítani; egyre-másra veszteségek értek bennünket, és közeledik az összeomlás.

János: — Nos, mit gondolsz, nincs igazuk a munkásoknak?

X.: — Mindenbizonygyal igazuk van, mert megvan hozzá a hatalmuk, hogy igazságot szolgáltatásnak maguknak. Azt hiszed, nem mosolygok azokon a görbehátú kis favágókon odahaza, akik egész éven át vesződnek, hogy én idegen országokat láthassak és várkastélyban lakhassam? Ostobák! Az ő helyükben rég azt csináltam volna, amit ők most akarnak.

János: — Belátod, hogy igazuk van?

X.: — Természetesen; de nekünk is igazunk van, amikor ellenállunk és felhasználjuk hatalmunkat — a katonaságot! Észrevehetted, hogy nem beszélek igazságosságról, mert ez csak szó, és

*) Zola nagy regénye a bányamunkásokról, a tőke és a munka harcáról.

igazságosság nincs a világon. Fölfelé törekedni a magasba és lerombolni azt, ami odafönt van: ez természeti törvény, amelyen nem változtathatunk.

János: — Mit gondolsz, legyőzi a munkás a fegyveres erőt?

X.: — Bizonyosan! A katonaság nem kényszeríthet rá senkit arra, hogy becsületesen dolgozzék, nem akadályozhatja meg, hogy a bánya hanyagság folytán víz alá ne merüljön, hogy a drága gépet tönkre ne tegye egy kőszilánk, amely két kerék közé kerül. Nem, barátom! Ezek az erős individualisták nem a szocializmusért dolgoznak, hanem az egészséges anarchizmusért; a létért harcolnak szabadon, az eljövendőért, amikor az erők fognak uralkodni. Mi sokkal műveltebbek vagy sokkal gyöngébbek vagyunk, semhogy ugyanolyan barbármódra harcoljunk, mint ők, és ezért tönkremegyünk és tönkremegy velünk együtt a kultúra is. Láttam az óriás Keletet, amely belejutott az illúzió utolsó stádiumába. Ha élünk addig, látni fogjuk nemsokára összeomlani Európát, de nem lesz szép halott.

János: — Azt hiszed, hogy a társadalom nem alakítható át úgy, hogy a legtöbb ember javát szolgálja?

X.: — Nem alakítható át, mert sokféle fokozatnak a fejlődése nem lehet eléggé egyöntetű. Ha például a forradalom után megpróbál a világ szervezkedni, töméntelen lesz a vitás kérdés. Államfőt, elnököt vagy vezetőt kell majd választani általános szavazati jog alapján. Mit gondolsz, belenyugodnának a katolikusok egy protestánsnak a megválasztásába? A kormánynak központi székhelyre lesz szüksége. Mit gondolsz, a németek belenyugodnának majd Párisba vagy az angolok másba, mint Londonba? Képviselőket kell majd kiküldeni. Mit gondolsz, a nők, akik többségben vannak, hajlandók

lesznek férfiképviselőt megválasztani? Munkástársadalmat kell alakítani. Mit gondolsz, belenyugszának majd a parasztok abba, hogy a munkások kormányozzanak? És száz év múlva lesznek majd megint monarchisták, akik intrikálnak, pápisták, akik intrikálnak, pozitivisták, kollektivisták és — anarchisták, akik nem akarnak majd szervezkedni, és voltaképp anarchisták vagyunk mindannyian: nem akarunk megtérni senkit sem magunk fölött, ez az anarchizmus.

János: — Jó, jó; de hát a szocializmus . . .

X.: — Idealizmus! Vágyaknak a filozófiája! Ha lehetséges volna a szocializálódás, akkor először is megegyezhettek volna már maguk között a szocialisták; de senkisémm akar lemondani a véleményéről. Mikép remélhessük hát azt, hogy az emberek lemondanak majd odalént a munkaerejükről és odafelett a tőkéjükről? Láttad-e korunkban valami jelét annak, hogy az emberek igyekeznek lemondani az egyéniségükről? Nem ennek az ellenkezőjét bizonyítják-e a legragyogóbb példák? A nagy vezérek nem a saját külön útjukon járnak-e, hogy bele ne keveredjenek a csürhébe? Nem úgy fest-e a dolog, mintha az emberek félnének egymáshoz hozzáérni, hogy a többiek egyénisége meg ne fertőzze őket? Pedig együvé tömörülve mindenbizonytal eredményesebben dolgozhatnának a nagy „ügy“ érdekében. Mért nincsenek ma már iskolák a művészetben vagy az irodalomban? Van-e Zolának tanítványa? Senkisémm akar immár úgy szerepelni, mint másnak az alattvalója! És a politikában? A szövetségek évről-évre változnak, a pártok felmorzsolódnak, mert senkisémm akar a vezérnek engedelmeskedni és senkisémm akar engedelmes vezér lenni. És hányféle ága van már is a szocializmusnak? Minden jel arra vall, hogy a szocializmus az ár ellen úszik és ezért nem

jut előbbre! Nem, nem! Forradalom felé megyünk, nem testvéresülés felé! Régi osztályok megszűnnek, de újak képződnek helyettök; az elválasztó vonal lejjebb száll, de nem mosódik el, és meglehet, hogy ez jól is van így! Nincs szükség ideális követelményekre!

— Különös, — folytatta X., — hogy te, aki nem hiszel semmiben, sem az Istenben, sem a nőben, sem a művészetben, hinni tudsz a szegénységben és a munkásban. Próbáld meg, pusztá szórakozásból, a könyveiddel, a tapasztalataiddal és a kombináló képességeddel leleplezni a szegénységet is, mint ahogy leleplezted a művészetet. Próbáld meg szemügyre venni ennek is a másik oldalát! Talán voltaképpen ez se lesz más, mint humbug.

János elgondolkozott egy ideig; majd, miután cigarettára gyújtott s fel és alá járt a szobában, elkezdett beszélni úgy, mintha egyedül volna:

— Néha szinte azt hiszem, hogy nézeteinket nem tiszta gondolati aktusok hozzák létre, hanem az önfentartás ösztöne, a szükség, vagy az, amit érdeknek nevezünk. Nincs nézet hit nélkül, és a hit keletkezéséhez, azt hiszem, akarat kell, mert hogy hihessünk, akarnunk kell a hitet, kívánnunk kell, hogy ezt vagy azt higyjük, érdekünknek kell fűződnie hozzá, hogy valami így vagy úgy legyen.

— Ezért van az, hogy a felsőbb osztályok rendszerint konzervatívok, mert nekik csak veszteni valójuk van minden változásnál, viszont az alsóbbak liberálisok, mert ők csak nyerhetnek. Ha valamely többségnek van valami érdeke, akkor programot eszelnek ki hozzá, amelynek az igazságát elismertetik, anélkül, hogy bebizonyítanák, és addig gyúrják az agyvelőket, amíg be nem látják a többség érdekét és meg nem tanulnak hinni a programban. Most aztán hiába áll elő akárki világos bizo-

nyitékokkal, csupasz tényekkel, éles cáfolatokkal: a hit hit marad mindaddig, amíg az érdek ki nem elégül. Mikor elkézdtek emlegetni napjainkban a szegénységet, a hatás nyomban érezhető volt minden agyvelőben, mert minden osztályon belül van viszonylagos szegénység, hiszen sokan vannak azok, akik többre törekszenek, és a társadalmi lépcsőn való emelkedésnek a törvénye arra ösztökéli az embert, hogy megnövelje a kiadásait, amennyiben az emelkedésnek a ruházzkodásban, az életmódban, a berendezkedésben, a reprezentálásban s más effélében kell megnyilvánulnia. Azt hiszem, hogy az egész társadalom kölcsönből, hitelből, spekulációból él, és hogy lehet szegény az a nagykereskedő is, akinek 30.000 korona az évi jövedelme, ha t. i. a háztartása 40.000 koronába kerül. Másrészt viszont azt hiszem, hogy egyetlen előrelátó embernek sem kellene koplalnia vagy nyomorognia, mikor bebizonyosodott, hogy az élelmiszerek ára nagyon csökkent, minthogy példátlan mennyiségben termelik őket.

— A saját hibánkból támadt szegénységnek első oka a kereszténység, amely, a világ végét várva, a szegénységet, a földi dolgok megvetését és a menyyek országának túlzott tiszteletét prédikálta. Azt akarták, hogy vagyonközösség legyen, és ezt úgy kezdték el megvalósítani, hogy az apostolok ott hagyták foglalkozásukat s faluról falura járva koldultak. Ezért koldulnak a szerzetesek és papok még manapság is. Van abban valami természetes ösztön is, hogy az ember szabadulni akar a munkától, mert nem született rá, hanem csak rákényszerült a munkára; rákényszerítette őt a kivándorlás észak felé, a föld kiszipolyozása, stb., és ez a kényszer nem tudott alkalmazkodássá válni benne. Ezért törvény az, hogy a munkás oly keveset és oly rosszul dol-

gozik, amint csak lehetséges, a munkáltató pedig lehetőleg keveset fizet neki. Hiszen abban egyetértünk, hogy az élet feladata az, hogy lehetőleg kellemessé tegyük az életünket, amíg meg nem halunk, és ennek a következménye az, hogy vagy lerázzuk a munkát és másokra hárítjuk, vagy csökkentjük a kiadásainkat, vagy szaporítjuk a bevételeinket, vagy pénzt rakunk félre gyermekeink vagy öregségünk számára.

— A földi élet megvetése, amely azonban inkább volt betanult, mint őszinte, arra birta az embereket, hogy — zsebükben a mennyek országával — elhanyagolják földi dolgaikat. És efféle tanítások: Ne legyetek szorgalmatosok a holnapi napról, meg hogy: Tekintsetek az égi madarakra, — könnyelmű nemzedéket teremtettek, amely nem törődik a holnappal. Ez az egyik oka a szegénységnek.

— Majd ott a neveltetés! A pénz nem fejezi ki konkrét formában az értéket és veszedelmes érték-mérő. A gyermek kezében először vagy úgy szerepel mint megvesztegető ajándék vagy mint eszköz az élvezetre, amelyen nyalánkságot vásárolhat. Milyen határtalan könnyelműség, hamis képzeteket oltani a gyermekbe a létfontartó eszközök érték-mérőjéről! Majd jön az ifjú a maga romantikus pénz-megvetésével, mert mindent ajándékba kap a szüleitől és nem tudja, mi a pénz. „A hitvány arany“, „a piszok pénz“! Minő esztelenség van ezekben a frázisokban! A pénz, amely magában foglalja az ifjú táplálásához szükséges nitrogént, a meleget, amelyre vérének szüksége van, a foszfort, amely nélkül agyveleje nem gondolkozhat! Ez a pénz piszok? Oh, romantika, oh, idealizmus! Nem! Állítsuk fel újra az aranyborjút, vagy inkább az aranytehenet, amelynek nagy tőgyéből dúsan csorog az élet nedve, a nedv, amelyet a földműves munkája

préselt ki a földből, és vigyázzunk, hogy a bálvány ne a mesebeli számár legyen, amely aranyat potyogtat, ha meghúzzuk a farkát! Óh, az okos, az intelligens, a realista zsidók, akiket ma már csak irigyelünk, miután sokáig azt hirdettük, hogy megvetjük őket, ők átengedték a mennyek országának a pénz egytizedét, de kilenctizedét eltették maguknak holnapra. Mikor leszünk annyira civilizáltak, hogy nem élünk majd úgy, mint a vadak, napról napra, hanem gondolunk öregségünkre és gyermekeinkre is? Hatszor többet eszünk és iszunk, mint amennyire szükségünk van, tizszer annyi ruhát vásárolunk, mint amennyit elkoptatunk, és így aztán később koldusbotra jutunk! Rendjén van ez így, mert szenvedéseinkre rászolgálunk cselekedeteinkkel.

— Fiatal koromban a takarékossgot bűnnek tekintettük. Azt a pajtásunkat, aki nem akarta arra költeni a pénzét, hogy meghívja puncsra a többieket vagy kölcsön adja nekik, fősvénynek neveztük és megvetettük. Egy másikat, akit azzal gyanúsítottak, hogy „eldugja“ a pénzét, kiközösítettünk magunk közül. Minő nevelés! De szerencse, hogy van mire rátolni a felelősséget!

— De van még egypár más oka is az igazi szégyenségnek. Furcsának találod te is éppúgy, mint én, hogy a nő volt az első, aki kiabálni kezdett a házasság ellen, holott a családfentartónak volt meg erre minden oka. Ne felejtsük el, hogy az emberiség fele a másik fél rovására él. A nőnek, minthogy a férfi pénzéből él, sejtelve sincs a pénz értékéről, mert azt a pénzt, amit nem a magunk munkájával szereztünk, nem tudjuk megbecsülni. Mért panaszkodik minden nő, hogy a férfi nem mosolyog, mikor a nő pénzt kér tőle a háztartásra? Nem mosolyog! Hogy is mosolyoghatna? Ma, mikor még legényember, vígan megélhet a maga ezerkétszáz koroná-

jából. Egy év múlva felesége, gyereke és cselédje van, s a jövedelme még mindig csak ezerkétszáz korona. Őrá tehát már csak négyszáz korona jut belőle, és még mosolyogjon is!? Ráadásul a feleség egy kicsit mindig jobban öltözködik, mint a férj, és a gyerekeit is egy kicsit jobban akarja járatni, mint a helyzetüknek megfelel, elképzelhetjük hát, hogyan kell törni magát a férfinak. És a férjnek nem szabad panaszkodni, a nő ellenben nyafoghat kedve szerint! Az emberiség fele improduktív munkával foglalkozik! Lehet-e hát más a helyzet, mint a mi?

— Gondoljunk különösen a nős munkásnak a helyzetére. Elvesz feleségül egy cselédlányt, aki azért megy férjhez, hogy ne kelljen szolgálnia vagy dolgoznia. De jobb házakban finomabb életmódhoz szokott és szokásait elviszi magával saját otthonába is; és most immár nincs mit félnie a gyerekektől sem, mert van férje, aki gondoskodik majd róluk, míg hajadonkorában talán neki magának kellett volna a gyerekekről gondoskodnia. Nem javult-e hát a nő helyzete, míg a férfié rosszabbodott? És mégis a nő az, aki panaszkodik.

— A nő házi munkája a férfi számára értéktelen, mert a férfi jobban és olcsóbban élt a kocsmában. A nő tehát csak sajátmagának használ a házi munkájával, és a férfi nem tartozik hálával neki semmiért.

— A család tékozlás, aminek a munkás adja meg az árát, és elsősorban az improduktív feleségen kellene kipróbálnia a reformkísérletét, aki a munkabérén élösködik, azután pedig a fölös számú gyerekeken. A családot felválthatja a családi közösség, egyetlen konyhával és egyetlen gyerekszobával, és a feleséget rá kellene kényszeríteni arra, hogy eljárjon dolgozni, ahelyett, hogy mint most, jajgat és fenyegetődzik, és abból, amit keres, hozzá kellene

járulnia a saját és gyermekei eltartásához is. Ily módon felszabadulna a családfentartó a rabszolgaságból, és ezen az úton eljutnánk a két nem egyenlősítéséhez is, bárha teljesen egyenlővé a két nem sohse válhat.

— Tehát: gyermekeinknek új, gazdasági nevelése; nyaláncságra egy fillért sem; könyvvezetés és takarékpersely; a nő rászorítása szigorú produktív munkára; családi közösség; a hitvány arany tisztelte, és újból való bearanyozása az aranyborjúnak, amelynek ott a helye minden templomtornyon.

— Nos, van mindebben összefüggés? — kérdezte János lelkendezve, miközben megállt az ablaknál.

X.: — Van; csakhogy a prostitúció hiányzik belőle.

János: — Ez nem is függ össze a szegénységgel! Látnod, a prostituált nő engem sohase szédített meg. És ha az állam akarná megoldani a kérdést, nem volna szabad neki keztyűs kézzel nyúlni a dologhoz! Ugyanannak az erkölcsi államnak, amely börtönbe vet becsületes férfiakat azért, mert megoldani igyekeznek oly fontos kérdéseket, aminő a nemi kérdés is, következetesen ki kellene küszöbölnie a társadalomból mindazokat az élvezethajászó, iszákos, lusta naplopókat, akik ilyen piszkos mesterséget folytatnak. És ezeknek a méregkereskedőknek sikerült a felelősséget áthárítani a férfira és gyöngye idegzetű testvéreiket rábírní arra, hogy megszüntessék hamisított áruiknak az ellenőrzését, noha minden más méregkereskedés szigorú ellenőrzés alatt van.

X.: — De hiszen a mérget nem a nő készítette?

János: — Dehogy is nem! Azok a mesék a déltengeri szigetekről behurcolt mérges férgekről — mind hazugságok. A prostituált nő termelte a mérget

a tisztátlanságával, mert a férfi mint férfi nem lehet a fertőzés forrása! Az arcába vágtam ezzel Alving-nénak az egész igazságot a maga „kisérteteiről“.)
Érd be ezzel!

X.: — De hát azok a lányok, akiket elcsábítanak?

János: — Ezek dajkák lesznek, cselédek lesznek vagy férjhez mennek. A prostituáltak fajtája rendkívül életvidám fajta, amelyet az evolucionistának nem volna szabad sem befeketíteni, sem dédelgetni. Kérdezd meg tőlük, van-e kedvük szolgálni, és hogy a munkahiány volt-e az ok! Elhelyezték őket, de otthagyták a szolgálatot és visszatértek a mesterségükhöz. Ők maguk választották ezt a pályát, mert ezt szeretik. Más, magasabb társadalmi fokon maitresse vagy hűtlen feleség lenne belőlük. Ez a természetük!

X.: — Te ugy-e azt hiszed, hogy a szegénységnek sajátmagunk lehetünk az okai?

János: — Sajnos, azt hiszem, tapasztalásból tudom, hogy így van, és azt hiszem, hogy a tőkének nem kell szükségkép lopásból erednie. Figyelj csak! Megpróbálok elképzelni valamit, ami valóság is lehetne. Ezer takarékos ember, aki becsületes munkával szerzett pénzét nem itta el, hanem félrerakta, részvénytársaságot alapít, amely megvásárol egy szénbányát.

X.: — A „*Germinál*“ fordítottja.

János: — Úgy van! Majd megvesznek egy gőzgépet . . .

X.: — Amely gépmunkások ellopott munkája.

János: — Dehogyan is! Amelyet egy kooperatív

*) Alvingné Ibsen: *Kisértetek* című darabjában az
anya neve. A fordító.

munkás-szövetkezettől vásárolnak meg, amely gőzgépeket készít saját számlájára! Hol itt a lopás?

X.: — Én bizony nem töröm rajta a fejemet!

János: — Ime látod, hogy a láthatatlan részvénytulajdonosnak a „*Germinat*”-ban nem kell szükségkép tolvajnak lennie! De aki másoknak a tulajdonát megrongálja, az tolvaj; aki nem végez becsületes munkát, az tolvaj. Tudod-e, hogy a belgiumi üvegfuvo-sztrájkban olyan munkások romboltatták le a gépházat, akiknek húszezer frank volt az évi jövedelmük, még pedig azért, mert a jövedelmüket csökkentette egy új gépnek a feltalálása, amelynek az volt a célja, hogy megmentse őket is, meg az utánok következő munkásokat is a sorvadástól. Ez volt a szegény munkás! Humbug, sir!

X.: — És mi van a szociális kérdéssel?

János: — A szociális kérdés fertőzés, amelyet a nagyvárosoknak nevezett vérbajos kórházak terjesztenek. Rothadás jele a munkáskérdés éppúgy, mint a nőkérdés! Tekints körül ebben az országban, nézd végig ezeket a falvakat! Van ezekben szociális kérdés? Vannak naplopó munkások? Vannak kékharisnyák, idegbajos némberek? Van prostitúció? Van egyáltalán vérbajos fertőzés? Vannak elnyomott nők? És a szegényeket, ahol vannak ilyenek, eltartja a község! Mért nincs itt szociális kérdés? Azért, mert nem dolgoznak még gépekkel és nem lesznek az emberek idegbajosok, akik nem fáradtak, mikor leszáll az este. Azért, mert a testi munka egészséggé teszi az embert és mély álmat bocsát rá, amely megóvjá az agyvelőt az idealizmustól és a szocializmustól, ettől a két lustasági nyavalyától a gép mellett, amely nem fárasztja ki sem az agyvelőt, sem az izmokat. Azért, mert az emberek lefekszenek itt este és nem lopják az időt kocsmákban meg színházakban. Azért, mert a két nem szabadon használ-

hatja az ifjúságát anélkül, hogy elvesztené a becsületét, és azért, mert nincs lány, aki áruba bocsátaná magát. Azért, mert öntudatlanul bár, de következetesen a mechanikai világfelfogás szerint élnek itt az emberek és nem vonják meg maguktól a szerves élet és az egészség elemi föltételeit: a légköri levegőt, a nap fényét és az éjszaka homályát, a testi mozgást és a szabad nemi életet. És éppen ezért itt él csak az életöröm, csakis itt! A szociális és a politikai kérdés meg van itt oldva oly jól, amint csak meg lehet. Itt nincs semmiféle monarchia a maga babonáival, semmiféle hivatásos hadsereg, nincsenek légiószámra élőldi hivatalnokok, nincs művész- és íróproletariátus. Itt nincsenek tartományi kormányzók és püspökök, nincsenek kiváltságos rendek. Vallásszabadság van itt, sajtószabadság, gondolatszabadság és szólásszabadság; általános a szavazati jog; a társadalmi osztályok közt alig tátognak szakadékok; itt megvalósult az egyenlősítés, ha nem is egyenlők az emberek; és itt takarékosak az emberek, akik két fillért félretesznek, valahányszor négyet keresnek; társas szellem és meglehetősen egyetértés uralkodik itt; részvevőn bánnak itt a szegényekkel és a betegekkel; általános és egységes itt a közoktatás; valóra vált itt Svédországnak egész liberális és újliberális programja és egy kis része a szocialisták programjának is!

X.: — Ez is?

János: — Úgy bizony! Vannak mindenütt fogyasztási szövetkezetek, amelyek szükségtelessé teszik a valóban fölösleges közvetítő kezeket; itt lent az én falumban van egy sajtószövetkezet, ahová mindenki beszállítja a tejét, hogy közösen készítsenek sajtót belőle. Ha ide kaphatnám Bebelt egypár hónapra, bebizonyítanám neki, hogy Európa nem Berlin, hogy az ő szocializmusa lokálpatriotizmus, és

hogy a szociális kérdés Berlinen kívül más módon is megoldható. Megmutatnám neki a saját eszményi államát, amelyben nincs nagyváros, amelyben a magánszocializmus helyettesíti az állami szocializmust, amelyben az ipar és a földművelés kezét fogott már egymással és meglehetősen jólétet teremtett.

X.: — Csakhogy a svájciak tömegesen kívándorolnak ám!

János: — Jól teszik, ha itthon nem boldogulnak. Éppen ezért ajánlanám én magam is minden elégtételnek a kívándoroltatását vagy exportját, amennyiben nincs rájuk szükség ahhoz, hogy felrobbantsák a régi államot, amely megvan még például Berlinben és Stockholmban, és amennyiben nem válna be az állítólagos nyomor ellen egypár olyan orvosszer, amit ki kellene majd próbálni, amikor a régi állam (és természetesen az egyház is) összedől.

X.: — És mik volnának ezek az orvosszerek?

János: — Van még egy *res nullius*,*) tulajdon, amely senkié sem: és ez a meg nem mivelt föld. Az állam megteheti és kísérletképpen meg is kell tennie, hogy ezt a földet kiosztja parasztlegényeknek, jobbágyoknak, zselléreknek, vagy átengedi a városok munkanélküli munkásainak, még pedig vagy csekély haszonbér ellenében vagy pedig mint állami földművestelepeket. Mi lesz ennek a következménye? Csökkenni fog a bevándorlás a városokba; csökkenni fog a verseny a munkások között; a munkabérek nagy mértékben emelkedni fognak; a nagyipar hanyatlásnak indul, mert immár nem fizetődik ki; továbbá: a cselédek emelni fogják az igényeiket, aminek az lesz a következménye, hogy a háziaszszonyok egészséges munkára kényszerülnek, amely

*) Uratlan jóság.

A fordító.

elűzi a szeszélyeket és az elégtelenséget; a fényűzés csökkenni fog és ennek következtében lehanyatlik a luxus-ipar. További következmények: a közös nevelés; a szokások demokratizálódása, amennyiben például a vasuton csak egyetlen osztály lesz; a címek eltörlése; önkéntes önszegélyző fogyasztási biztosítószövetkezetek alapítása, stb., stb.

— De mindez értéktelen és meg sem valósítható a régi állami közösségekben. Éppen ezért az elavult államokban először is egyetlen közös nagy támadást kellene intézni a régi állam ellen, ahelyett, hogy szétforgácsoljuk az erőket túlzott követelésekre és hiú ötletekre. A társadalom kétségtelenül át fog alakulni; minden természetszerűen a társulás felé fejlődik, mert az emberek megrémültek a súlyos versenytől; sor kerül még valamikor az Európai Egyesült Államokra, csak hogy nem holnap; egyetlen kis védelmi hadsereg lesz mindössze Európában az ázsiaiak ellen, csak hogy nem holnapután; ki fogunk józanodni és megcsináljuk az egyenlősítést; van már is volapük és vannak nemzetközi levélbélyegek, de új társadalmi rend nem támadhat addig, amíg az összes pártok, a szocialisták, a kollektivisták, az emancipáció hívei, a frázisokon nyargaló radikálisok, a szabadkereskedők és a védővamosok, egyetlen nagy táborba nem tömörülnek, hogy kiirtsák a monarchiát, az állami egyházat, a püspököket és a tartományi kormányzókat, és meg nem valósítják az 1867-ből való régi jó programot. Ha úgy folytatják, mint eddig, és összekevernek mindent, akkor olyan kotyvalék lesz belőle, ami csak az öregeknek fog izleni, miután megfűszerezzük majd valamenyiünk sava-borsával! Erről van szó!

— De félre az átkozott puhasággal! A puhaság az oka, hogy nem akad férfi, ép izmú és ép idegű, akinek volna bátorsága előlépni és a többiek élére

állni, anélkül, hogy elő ne hozakodnék a szívével. A puhaság az oka saját rossz szokásainkkal, könnyelműségünkkel és tékozlásunkkal szemben, hogy dédelgetjük a szegény naplopókat, az ideges némbereket és az élvezetet hajhászó ifjakat is. Dédelgetjük a kutyákat és a kis madarakat, dédelgetjük a földadókat és az örök békét, a gabonavámokat és a munkásegyletemet — puhaság az is bennünk, hogy hasznos öreg embereket arra tanítunk, mi a neve az égbolt fénylő pontjainak, mire keresztelte át Rafael a szeretőit, mit fecsegett Mirabeau a lovardában. Az átkozott szív szabadította ránk a puhaságot és fosztotta meg erejétől a nagy-agyat. De ki állt elő a szívvel és ki fosztotta meg a férfit erejétől, akaratától, cselekvésétől? *Stuart Mill* azt mondja, hogy a szívtelen nő volt az, aki megjelent a nagy szívvel és tönkretette a férfi nagy-agyát.

— *Stuart Mill*, *Stuart Mill*, téged is megpuhítottak; de akkor még férfi voltál, amikor ezt írtad:

„A feleség a közvélemény szövetséges társa. Az a férfi, aki házasságban él olyan nővel, aki nála alacsonyabb fokán áll az intelligenciának, ellensúlyozóját, vagy ami még rosszabb, kerékkötőjét találja benne minden oly törekvésének, amely arra irányul, hogy felülemelkedjék azon, amit a közvélemény kíván. Amikor ilyen befolyás érvényesül minden házban nem érthető-e, hogy a férfiak általában nem emelkednek fölül azon a tiszteletreméltó közepességen, amely kezd napjaink erősen kidomborodó jellegzetességévé válni?“

János, aki úgy beszélt, hogy az ajka belekékült, kinyitotta most az ablakot és kitekintett rajta végig

a tájon, a napsütötte Sántis és a Glarni Alpok felé,
mialatt odalent ének, kolompszó és jódlizás verte
föl az egész völgyet.

— Ird le azt, amit beszéltél, — szólt a jó barát,
— ha van hozzá merszed!

— Le fogom írni, — felelte János, — és ez lesz
a vége „A cseléd fia” negyedik részének.

És miről fog szólani az ötödik kötet?

— Kérdezd a jövőtől!

